

ШЫН

№ 89
(17890)

2010 чылдың
июль 27,
вторник

Садар өртээ
5 рубль.

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Ниитилел-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru

Ачы-дуза марафону эрткен

БОДУНУҢ ӨМҮНЭЭЗИНДЕН — 200 МУҢ РУБЛЬ

Июль 24-те Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол луг-Хем кожуунун Ишти-Хем сумузунга спорт алының тудуунга акша-хөрөңги чыыры-биле өрттирген ачы-дуза марафонунга киришкен.

Сумунуң чурттакчылары — алыг катчылар. Чай санында р тайга честек-кадын чыгаш, садып-сайгарып турар. Шагаан-иг—Чадаана чазагылык орукта ии-Хем баар автобус доктаа-га каттыг хумуңнарын оларның гепкеш, олуруптарын эрткен-кен чон эки билер. Ишти-Хем те кат-биле эвес, тайга тооруу-е база байлак.

Сумуда ниитизи-биле 400 хире и чурттап турар. Оларның чар- — уруглар. Беш чыл бурунгаар лбан Кара-оолдун деткимчези-е туткан көдээ Культура бажы-ажылдап турар. Сумунуң чону амыдырал-чурт-газы дээш дыка кызымак болуп,

тура-соруун, ажилгырын көргүзүп турарлар. 14 аныяк өг-бүле ботта-рының күжү-биле бажыңнарын тудуп алган. 3 пилорама улус-чон-нуң хереглелдерин хандырып, доктаамал ажылдап турар.

Школа директору Валентина Түлүшова Күскениң чугаалап ту-рары-биле алырга, кышкы үеде күш-культура кичээлдерин тар коридорга эрттирип турар, а чайгы үеде хол бөмбүү болгаш стол тен-низин уруглар школа чанында шөл-чүгөшкө ойнап турар. Уругларның саны чылдан чылче өзүп турар, а оларның эң ынак кичээли — күш-культура. Школаның доозукчула-рының аразында кикбоксинг болгаш хостуг хүреш талазы-биле

ажылдап чоруурлар эвээш эвес.

Ишти-Хемчилер көдээ херег-лекчилер ниитилели турган оран-саваны спорт залы кылдыр эде кылыры-биле акша-хөрөңги чыып эгелээн. Ачы-дуза марафонунче бүгү ат-сурагылык чаңгыс чер-чурт-тугларын болгаш билдингир сайгарлыкчыларны чалаан. Чурт-такчы чон база марафонга иде-кейли-биле киришкен. Келген кижилер 500-тен 10 муң чедир рубльди салып, үлүүн кириш-тирген. Спорт залды кылырынга 300 муң рубль херек. Респу-бликаның Баштыңы 200 муң рубльди бодунуң өмүнээзинден деткимче кылдыр салырга, чыылганнар ону диңмиттиг адыш часкаашкынары-биле өөрүп уткаан. Оон аңгыда Шолбан Валерьевич мөгелер хүре-жир хевистерни белекке берген.

В.ШАЙФУЛИННИҢ тырт-тырган чуруу.

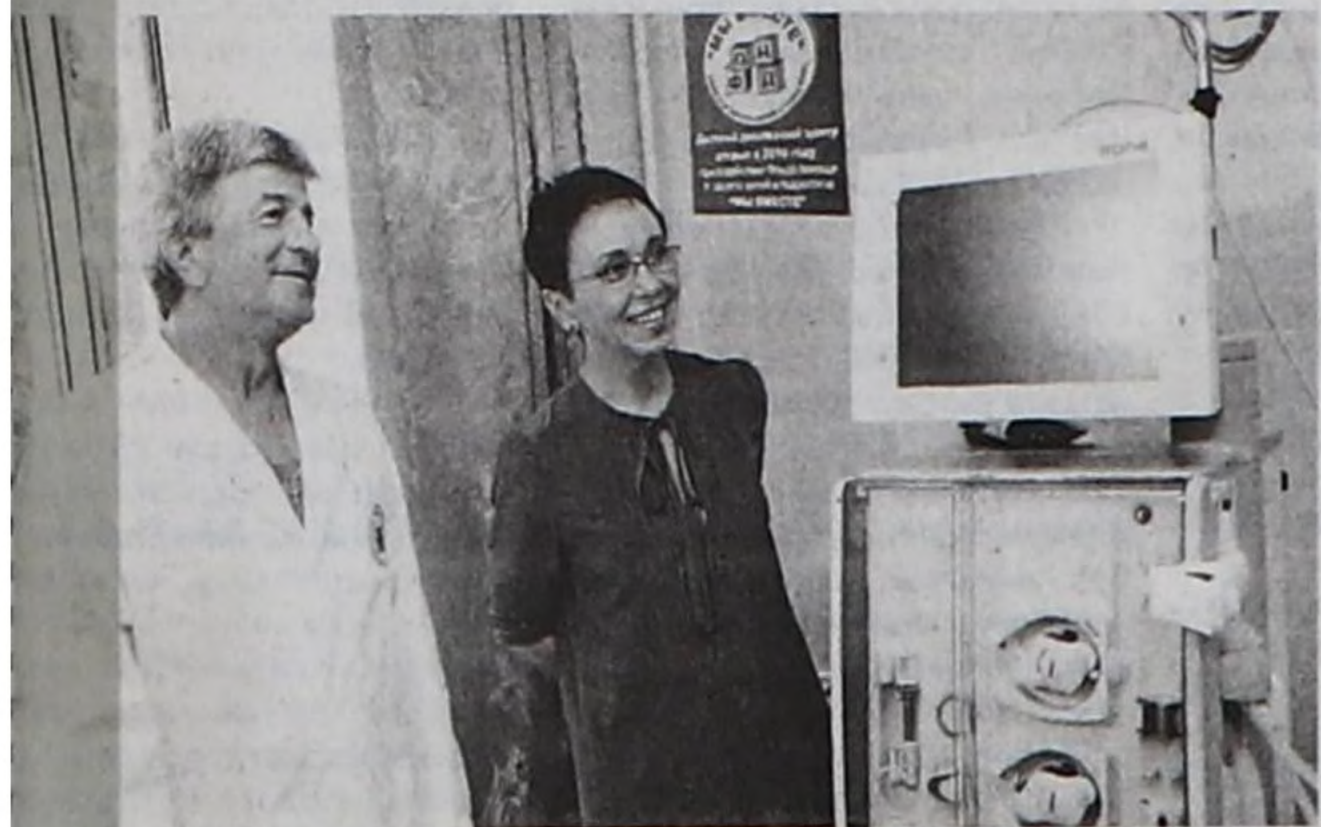
Чазактың парлалга албаны.

Аяна БИЧЕ-ООЛ

Дүүн Кызылга

УРУГЛАРЫВЫС КАДЫЫ ДЭЭШ

• Республикада гемодиализ (хан арыглаар) төвү ажыттынган •

Дүүн республиканың уруглар эмнелгезиниң баазазынга уругларның гемодиализ (хан арыглаар) төвүнүң ажыдышыны болган. Ук төл республика-ның уруглар эмнелгезиниң реанимация болгаш күштүг терапия салбырында ажыттынган.

Ында ийи гемодиализ (хан арыглаар) аппараттары салдынган. ы үеде ындыг аппараттар рес-публиканың нефрология салбы-да бар болгаш чүгле улуг кижиге көрдүнген болуп турар. Дүүн-үндөн эгелээш, республиканың ректерниң чедир ажылдавас ындан аарып турар уруглар бо-ке хан-дамырын бүрүнү-биле-гаш кандыг-даа төлевир чокка

арыгладып алыр аргалыг апарган. Амгы үеде республикада ындыг аарыгыг 8 уруглар бүрүткеттинген болуп турар.

Гемодиализ төвүн Күрүне Дума-зының депутады Л.К. Шойгу, ТР-ниң Чазаның Даргазының ора-лакчызы А.П. Дамба-Хуурак, ТР-ниң Кадык камгалал яамызының са-йыды Ш.Х. Холуя олар ажыт-каннар. Олар эмнелгениң залынга

ында ажылдап турар эмчилер-биле ужураш-каш, оларның ажылдап турары бо эмнелгезиниң баазазынга ындыг үне-лиг, республикага эрге-жок чугула херек төптүң ажыттынып турары-биле байыр чедиргеннер.

Гемодиализ (хан арыглаар) аппараттың болгаш аңаа ажыглаар чогуур дериг-херек-селдин өртээ 5,5 млн. рубль. Республиканың уруглар эмнелгезинге шак ол аар өртектиг аппаратты Бүгү-Россия чергелиг «Мы вместе» («Бис кады бис») деп ачы-дуза фондузу «белекке» берген деп болур. Бо фонду чоокта чаа — чартык чыл бурунгаар тургустунган. Фондунуң Ажаалда-хайгаарал чөвүлелиниң (Попечительский совет) тургузуунда РФ-тиң Курдумазының даргазы Борис Грызлов, РФ-тиң ОБЯ-ның сайыды Сергей Шойгу, РФ-тиң алдарлыг артизи Николай Рас-торгуев, режиссер Федор Бон-дарчук, фитнес төптер прези-дентизи Ольга Слуцкер дээш, Рос-сияның оон-даа өске билдингир кижилери кирип турар. Оон кежи-гүннери Россияның дээди поли-

тиктиг удуртулганың, уран талан-тылыг, дээди эртемниг кижиле-ринин, улуг болгаш ортумак сайгар-лыкчы чоруктуң төлээлери база анаа хамаатылары. Тургустунга-нындан бээр чартык чыл дургузунда ук фонд Россияның аңгы-аңгы регионнарынга 14 ындыг төптү ажыткан. Бо чылдың төңчүзүңге чедир ам-даа 50 төптү ажыдарын планнап турар. Фондунуң кол со-рулгазы — нефрология салбыры-га эргежок чугула херек ол ап-параттар-биле Россияның шупту эмнелгелерин хандыраары. Ук төле-вилелдин өртээ 500 млн. рубль че-де бээр. Ол акшалар фондунуң кежи-гүннериниң боттарының ажылдап алганы хууда хөрөңгилери болуп турар. Чижээ, РФ-тиң алдарлыг артизи Николай Расторгуев ачы-дуза концерттерин эрттиргеш, оон кирген орулганы ук фондуге шил-чидип турар. Россияның анаа ха-мааты бүрүзү ук фондунуң кежи-гүнү база болуп болур. Оон чүгле амыдыралдың берге байдалынга таварышкан кижилерге дуза чеди-рер улуг күзели херек дээрден баш-ка, фондуге кириген акшазының түнү хамаанчок дээрзин Л.К. Шойгу демдеглээн.

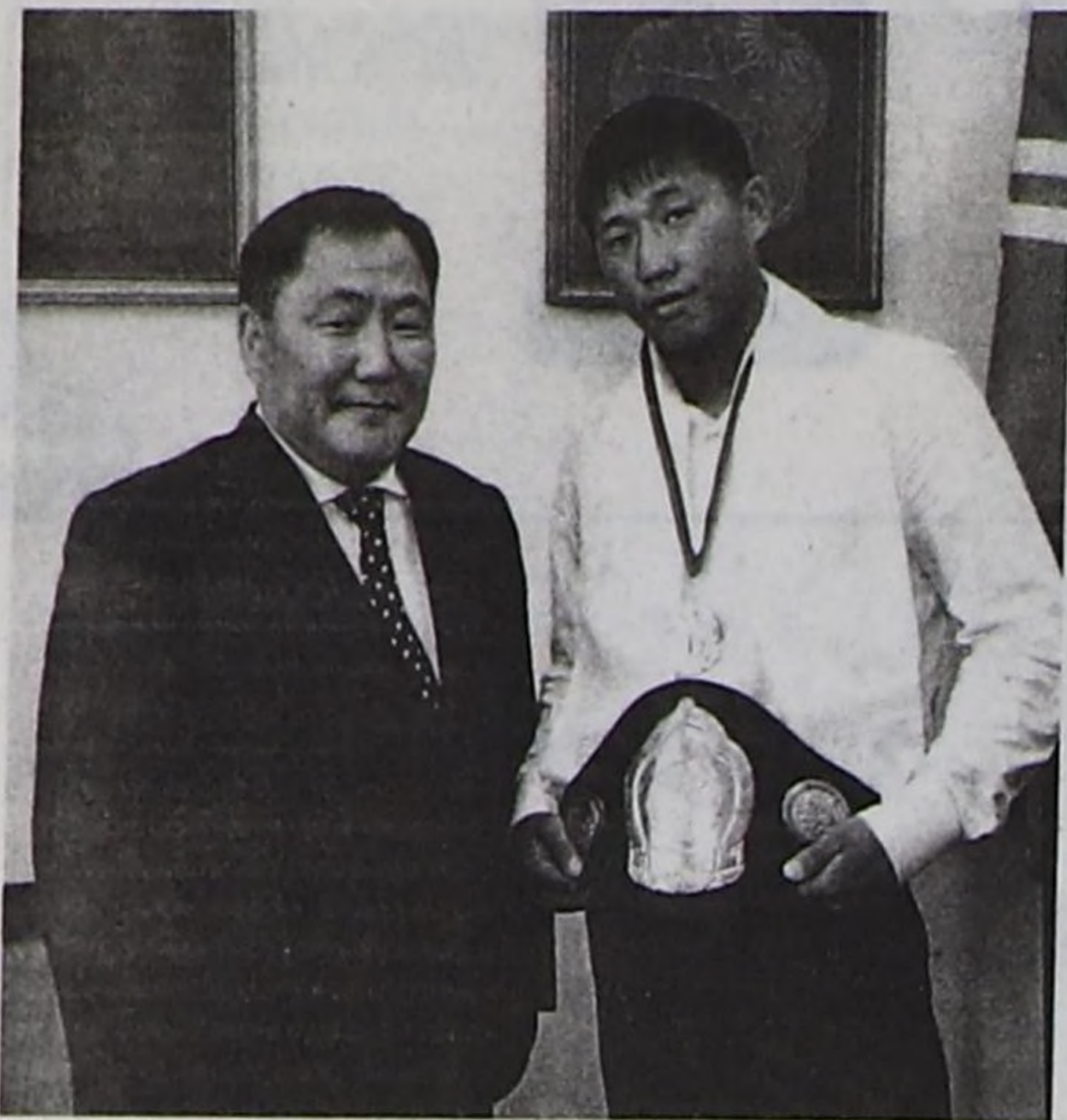
Гемодиализ аппаратадынга тускай эртемниг эмчи ажылдаар ужурулуг. Амгы үеде аңаа ажылдаары-биле «Мы вместе» («Бис кады бис») фондунуң деткимчези езугаар республиканың уруглар эмнелге-зиниң реаниматолог эмчизи Нико-лай Алексеевич Паркаевти Россия-ның эмчилер мергежили бидидер академиязынга өөрөткен. Респу-блика иштинде ук аппаратка ажыл-дап болур тускай мергежилдиг эмчи амдыызында чүгле ол болуп турар. Оон чугаазы-биле алырга, респуб-

ликага бүүрек аарыгларындан аарып турар уругларга тускай эм-нелгени ажыдары база тускай мергежилдиг кадрларны өөредир-чугула херек. Ук эмнелгеге аңгы оран-сава тудар болза эки деп ол айтып турар. Чүге дээрге бүүрек аарыгларындан аарып турар уруг-ларга оларның ада-иезиниң хай-гааралы херек, а оларга эмнелге чоруп турар үеде чурттаар оран-сава херек болгай. Ылангыя рес-публиканың кожуннарындан кээп турар аарыг уругларның ада-ие-зинге ол чугула айтырыг-дыр. Бо айтырыг нарын болуп турар айты-рыгларның чүгле бирээзи-дир деп, Н.А. Паркаев демдеглеп турар. Ук аппаратка ажыглаар дериг-херек-селдин өртээ база оранчок аар. Аңаа чаңгыс эмнелгениң акша-хө-рөңгизи күш четпес, ынчангаш рес-публиканың Чазандан деткимчени көргүзери күзеничиг.

«Мы вместе» («Бис кады бис») фондунуң удуртукчулары — Борис Грызлов, Сергей Шойгунуң дилээ езугаар ук төптү ажыдып келген Күрүне Думазының депутады Л.К. Шойгу херек дериг-херекселди садып алыр акшаларны респу-бликаның келир чылгы бюджетинге баш удур көөрүн ТР-ниң Чазаның Даргазының ора-лакчызы А.П. Дамба-Хууракка саналдаан.

Мындыг төптүң республикада ажыттынып турары биске улуг дет-кимче-дир, ол дээрге бир тала-зында биске улуг бүзүрелди, иде-гелди көргүзүп турар. А өске тала-зында — улуг харысалганы оонап турар-дыр. Аарыг уругларывыстың кадыын камгалаарда мындыг улуг деткимчени алгаш, ону чөптүг ажыглаары, улам сайзырадыры бистин хүлээлгевис болур ужурулуг.

Светлана ООРЖАК

Июль 22-де ТР-нің Чазаның Даргазы Ш.В.Кара-оол республиканың Начын мөгези, ТКУ-нун 5-ки курузунун студентизи, Сибирь Федералдыг округтун, Россия чергелиг маргылдааларның чемпиону Сылдыс Монгуш-биле ужурашкан.

Чазак Даргазының ажил-а

НАЧЫН МӨГЕ-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Сылдыс чоокта чаа Улан-Удэ хоорайга болуп эрткен Азия чоннарының содактыг хүрежиниң маргылдазынга киришкеш, чемпион болган. Ук маргылдаа баштай Моолдун Улан-Баторга, оон соонда Кыдаттын Шлин-Холга, а бо чайын Улан-Удэге болуп эрткен.

Аңаа Тывадан 75 килге чедир 17 мөгө хүрешкен. Оларны хостуг хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастери, педагогика эртемнериниң кандидаты, ТКУ-да күш-культураның теория болгаш методика кафедраның эргелекчизи Ш.В.Кара-оол удуртуп чораан. Сылдыстың 6 класстан эгелеп тренери, ТР-ниң Күш-культура агентилелиниң оралкы директору В.Х.Тулуш, Тываның Арзылаң мөгези Р.Н.Наважал, ТР-де национал хүреш Федерациязының вице-президенти В.К.Монгуш маргылдаага судьялар болуп чорааннар.

ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.В.

Кара-оол ужуражылганың эгезинде сөстү республикада бирги ССРЭ-ниң спорт мастери Ш.В.Кара-оол берген. «Маргылдаа Улан-Удэде көдээ ажил-агый академиязының стадионунга болуп эрткен. Аңаа бурят хүрешти база көргүскен. Тывадан барган команданың кезижүннери 24 харга чедир назылыг оолдар. «Тываның командазы эки хүрежип тур силер» — деп, мактадып-даа турдулар. Бо маргылдааның бир онзагай чүүлү — бир кижини октаарга-ла, 1 чүс доллар-биле шаңнаар. Сылдыс бирээни ашкаш, дөртчө кирген.

Моолдун 800 чылында Азияның улузу чыгып келгеш, содактыг хүрешти дэю-до, самбо ышкаш делегей чергелиг кылдыр көдүрээлиңер деп дугурушкан бис. Ынчангаш 2009 чылдың апрель айда Улан-Баторга бо айтырыг талазы-биле эртем конференциязы эрткен. Аңаа национал хүрешти сайзырадырының дугайында тускай шийтпирни хүлээп алган. Келир чылын мар-

гылдааны Тывага эр улуг харысалганы келдивис» — деп, ол

Ужуражылга Тываның Даргазының орналында национал рациязының президенти Дамба-Хуурак башта Келир чылын Тывага нал хүрешке Бүгү-де даазына белеккел болгаш тыва национ моон-даа сонгаар ниити билиг школ класстардан тура ө культура кичээлдер мазынче кирир дуга база болган.

ТР-ниң Чазаның Кара-оол Начын мөгези моон-даа сонгаар спкинерни күзүзү, ТР-Даргазының тусказынче конкурс чок аазаан.

В.ШАЙФУЛИН тырган чурчу.

Айлаң ДАРЖАА

Хүннүн чугула айтырыгы — мал чеминиң белет

ДЕМНИИ-БИЛЕ ШЫРБАЙГАШ-ДАА...

Мөңгүн-Тайга — мал бажының ниити саны-биле республикада бир дугаар черде турар кожуун. Бо хүннерде ында мал бажының саны 14 муң ажып турар. Кожуунда ийи күрүне ажил-агыйларында мал бажының саны мындыг: бода мал — 5022, шээр — 6760, чылгы — 641. Ол баш санынга тускай эртемниглерниң санап турары-биле алырга, мал хүр кыштаарына белеткээр чеминиң хемчээли — 17,5 муң тонна. Кожуун девискээринде 200 га сизген кезер шөл, 262 муң га мал оъттаар чер бар.

Мөңгүн Тайга кожуун чагыргазының 2010 чылдың апрель 26-да «Мөңгүн-Тайга кожуунунун девискээринде 2010-2011 чылдың күскү, кышкы үезинде малдың хүр кыштаарына мал чеминиң белеткелиниң ажилдарын организаастаар болгаш чаксы тарылга ажилдарын чорударын хандырап талазы-биле хемчеглерниң дугайында» №77 доктаалы езугаар 9 кижиден тургустунган штабты тургускан, ол ышкаш кожуунун чурттакчылыг черлериниң аразында мал чемин белеткээриниң талазы-биле планы тургускан болгаш хемчеглерни бадылаан.

2010 чылда 5 муң тонна мал чемин, оон иштинде боттарының кожуунунун девискээринден 1383 тонна, өске кожууннарның девискээрлеринден 3497 тонна, Чеди-Тей деп черден 120 тонна суланы план езугаар кезер ужурулуг. Ону күүседиринге өске кожууннарның девискээринден 1 га черден 7 центнер сизгени кезип ап болгудег, 857 гектар шөл херек, Чеди-Тейде шөлдүн дүжүдү 1 гадан 6 центнер үнүп кээр болза, ыңчан планы күүседип болур. Чеди-Тей деп черде бо хүннерде «Малчын», «Мөген-Бүрен» КУБ-тар болгаш «Сайзырал» көдээ ажил-агый бүдүрүлгезиниң кооперативинден ниитизи-биле 18 кижиден тургустунган бригадалар ажилдап турар. Ында 156 га черде суланы тараан.

Мен бо кожуунче сургакчылап чорумда, июль 22-ниң хүнүнде ко-

Изоляда Тандар хурал үезинде.

жуунда мал чеминиң белеткелиниң талазы-биле ээлчеглиг хуралы эртип турду. Хурал үезинде илерээни болза, кожуунун албан черлери мал чеминиң белеткелинге чыл санында киржип турар. Ынчалза-даа эрткен кыштын көргүскен кээргел чок өөредии бо чылын кышка белеткелди оон-даа артык шыңгызы-биле чорударын негеп келген. Бир эвес оон мурнунда бир албан чери бир малчын коданни хүлээнип алгаш, мал чемин белеткээш, малчынга хүлээди берип болур турган болза, ам албан чери кайы хире сизгени, кайда кезип белеткеп каанын тускай комиссияга хүлээди. Албан черлериниң ажилдакчыларының санының айы-биле тускай мал ажилдыгларны хуваап каан. Чижээ, кожуунун өөредилге эргелели мал чеминиң садары-биле 14 муң рубльди, уран чүүл школазының башкылары 14 муң рубльди чыып алган, өске кожуундан мал чеминиң садары-биле комиссияга хүлээди. Акша чыгбайн, боттары сизген кезип бээрин хүлээнип ап

турар албан черлеринге малчыннарның сизген кезер шөлдөринден сизген кезип болбас, чүгле малчыннарның чедип шыдавас черлеринден сизген кезип болурун бо хуралдың даргазы Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазының көдээ ажил-агый эргелелиниң удуртукчузу Изоляда Дырышова Тандар сагындырып турду. «Мөген-Бүрен» КУБ-тун директору Өшкү-Саар Аракчаевна Ооржак оон ажил-агыйынга сизген белеткеп бээр албан черлериниң алды кижини бүрүзүңе бир хойну бээрин аазады. Чижээ, алды кижиден тургустунган бригадалага чеменин кылдыр бир хой, он

ийи кижиден тургустунган бригадалага ийи хой бээр. Мынчаар деткир болза, ажил чок өг-бүлелер-даа шээр малды ажилдап алыр арга бар-дыр. Кожуунда шериг комиссариатының төлээзи оларның коллективи аш-чеми, сизген кезер херекселдери, хөлгези белен бар, июль 29-тан 31-ге чедир сизген кезип үнер деп планнап турарын дыңнатты. Бо хуралга олургаш, мен бодумну ССРЭ үезинче экскурсиялап келген кылдыр бодап олурдум. Эмин эрттир «сайзыраар» чорук тыва улустун мээ-медерелинге өске салдар чедирип турар. Төп кожууннарда, эң ылаңгыя найысылалдан болгаш кожуун төптеринден боттарының акшазын чыып, боттарының шөлээзиниң азы ажил хүнүнүн үезинде мал чемин белеткээринге белинин илереди черлер чок боор... Мээң элээди үемниң байдалы мени база ол үеке эгилдире шаап турду. Школачылар мал чеминиң белеткелинге идеп-кейлиг киржип, хадын бүрүзү

баглаар турдувус. Школачыларның сизген кезер бригадалары база турду. Бо таварылгада ыңдыг бригадаларның барының дугайында дыңнаваан-даа болзумза:

— Кожавыста Кош-Агачта чүү бооп турарын билер болгай силер. Сизген кезилдезиниң үезинде ында садыг безин хаагылыг, шупту: улуг-бичиизи, даргазы, башкызы-даа хамаанчок сизген шөлүнде турар болгай. Бистиң уругларымыска кадыыр тутсуптар болза, кезер хамаанчок, тудуп безин билбес чадавас. Ынчангаш удуртукчулары болгаш ажи-төлү сизген кезилдезинге дорт киржип турар бригадаларның көргүзүү эвээш-даа болза, алыс ужуру-дузаны эки, ханы уткалыг болгаш ажыктыг дээрзин өөренип көөрү чугула — деп, Изоляда Дырышова чугаалаарга, аажок таарзындым.

Ам бо чылгы сизген белеткээр талазы-биле көргүзүлгелер планын сонуургаптаалы. Каргы сумузу (Мугур-Аксы) 648 тонна сизген белеткээр ужурулуг турган болза, оон иштинде «Малчын» КУБ-тун үлүү — 280, чурттакчы чонун — 270, а артыкканнары Меңги, Кургаг-Сай, Ажыг-Суг, Хамаанрак, Каргы дээн ышкаш көдээ ажил-агый черлеринге онаажыр. Мөген-Бүрен сумуунда 525 тонна сизген белеткээрин планнап турар болза, 265 тонна «Мөген-Бүрен» КУБ-ка, чурттакчы чонга 235 тонна, «Оргадай» кооперативке 25 тонна онаажыр. Тоолайлыг сумуунда 210 тонна планын 105 тонназы «Сайзырал» кооперативке, 105 тонна чурттакчы чонга онаажыр.

Бо планын күүседире-биле кожуунун 41 албан черлерин хаара туткан. Оларның хөй кезини акша чыып берип турар. Ол чөптүг боор деп көрдүм, чүге дээрге албан чери бүрүзү сизген кезер болза, сизген кезер шөлдөриниң чедишпези-биле түннел эки болбас хире. Акшазын чыып бээрге, Изоляда Дырышованың «ийи койгун адар» дээн күзели: сизген база кезер, уругларны ажилга база өөредири — ол чүүл аскап, бүтпейн баар-даа болза,

хүннүн бо чидиг ай өскээр шийтпирлээр дээрзин хөй чүүлде турар.

Эрткен кыш мал кээр ажилга шыңгылыг болурундан аң кезер шөлдери чок бир багай салдарны эскердим.

Тыва Республиканың 2010 чылдың апрель доктаалы езугаар М кожуун болгаш Чөөн кожуун чагыргазының ажил-агый эргелелиниң, С жуунда «Сүт-Хөл» МУБ да чарган дугуржулга сизген кезер шөлдөрини жуун аңгылап бээр. Өв «Чалааты» МУБ-тан сизгенин садып алы дугурушкан. А оон шөлдөриниң чамдыгы болгудег ажил-агый нунда чылдарда шөлд турган болза, бо чыланыйп турар аларган. 1 муң тоннаны белеткеп а гүн-тайгажыларга кашырбаярга, күүсеттинг Изоляда Дырышова вишаан: «Шупту сизгенинче» деп кытыгыгын

Бо хүннерде 70 тонна белеткээр, оон иштинде сумузу 48 тонна, Мөгө тоннаны белеткээр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУГ ХУРАЛЫНЫҢ ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕР ПАЛАТАЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Чөөн-Хемчик кожуунунун суд участкагунуң эптештирилге судьязының албан-дужаалына Ш.Х.Бадырааны томуйлаарының дугайында

«Россия Федерациязының эптештирилге судьяларының дугайында» дөдүк хуулуунун 6 чүүлүгү, «Тыва Республиканың эптештирилге судьяларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 7 чүүлүгү, Тыва Республиканың Конституциязының 103 чүүлүнүн 19 пунктуга дүүштүр Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының доктаадыры болза:

1. Чажыт бадылаашкынның түңнелдери-биле Шолбан Хертекович Бадырааны он чыл хуусаада Тыва Республиканың Чөөн-Хемчик кожуунунун суд участкагунуң бүрүн эргелиг эптештирилге судьязынга томуйлаар.

2. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнүнден эгелеп күштүг болур.
2010 чылдың июль 8. № 533 ТП-II

Тыва Республиканың Кызыл кожуунунун суд участкагунуң эптештирилге судьязының албан-дужаалына Ю.О.Ондарны томуйлаарының дугайында

«Россия Федерациязының эптештирилге судьяларының дугайында» дөдүк хуулуунун 6 чүүлүгү, «Тыва Республиканың эптештирилге судьяларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 7 чүүлүгү, Тыва Республиканың Конституциязының 103 чүүлүнүн 19

пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының доктаадыры болза:

1. Чажыт бадылаашкынның түңнелдери-биле Юрий Очур-оолович Ондарны он чыл хуусаада Тыва Республиканың Кызыл кожуунунун суд участкагунуң бүрүн эргелиг эптештирилге судьязынга томуйлаар.

2. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнүнден эгелеп күштүг болур.
2010 чылдың июль 8. № 534 ТП-II

Квалификация комиссиязының кежигүннерин — Тыва Республиканың Адвокат палатазының чанында Тыва Республиканың Улуг Хуралының төлээлерин томуйлаарының дугайында

2003 чылдың декабрь 11-де № 464 УХ-1 «Тыва Республиканың девискээринге адвокат ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан айтырыгларны аайлаштыраарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 7 чүүлүгү дүүштүр Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының доктаадыры болза:

1. Чажыт бадылаашкынның түңнелинде квалификация комиссиязының кежигүннеринге — Тыва Республиканың Адвокат палатазының чанында Тыва Республиканың Улуг Хуралының төлээлеринге:

— Людмила Ондаровна Бурбучапты;
— Мария Ивановна Оюну томуйлаар.

2. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнүнден эгелеп күштүг болур.
2010 чылдың июль 8. № 535 ТП-II

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Х.МОНГУШ.

Кызыл хоорайның ХБАБ килдизинде

АНЫЯК ӨГ-БҮЛӨЛӨРНИ БЫЖЫГЛААРЫ — ЧУГУЛА АЙТЫРЫГ

Хамааты байдалының акт бижидилге органның ажыл-чорудулгазының кол угланышкыны — чурттагы чонга күрүнениң ачы-дуза көргүзүр талазы-биле хамааты байдалының акт бижидилгезин чеди аңгы хевирге тургузары: төрүттүнгениниң дугайында, ада болганының дугайында, уруг азырап алган таварылгада, өг-бүлө тудуп бадылашканда, өг-бүлө чара бадылашканда, ат-сывын солаан таварылгада, өлгениниң дугайында бүрүткээри.

Оон аңгыда ХБАБ органның ниити сорулгазы—чуртчы чонну өг-бүлө айтырыгының хоойлужулгазы-биле ыштыраары, өг-бүлени быжыгырыңче угландырган хемчегини чорудары болур. Чүге өг-бүлө—күрүнениң үндени болгаш келир үези. Бистиң республикада аныяктар итиказын үениң негелдизи-биле зырадырын болгаш аныякны деткириниң талазы-биле ий айтырыгларже сагыш салыккончуг чугула.

Бистиң ниитилеливиске сөөлгү ажыг чылдарда болган социал ерилгелериниң түңнелинде моңдыг, сагыш-сеткилдин, культуу болгаш национал чаңчылның үнези элээн баткан деп аалап болур. Аңаа, чижээрге, эң-не онзагай, быжыг өг-бүлө, эр, херээжен кииниң аразында арыг, шынчы, аш харылзаазы дээр ышкыш арыглар дорт хамааржыр. Статистиканың санап турарына алырга, хоорайда эрткенга деңгээрге, (төрүттүнген чаш глар, өг-бүлө тутканнарның ының көвүдээни) аныяк улус өг-бүлө камнап, кадагалаарыңче, и-төлүнүң келир үезинче сагыш бас, аныяк өг-бүлө боор улус ылга чокка чурттап турар, оң челинде хоойлу эзугаар бадылыг өг-бүлөлөргө төрүттүнген гларга бодаарга, бадылга чок үлөлөргө төрүттүнген уруглар болуп турар.

Ынчангаш тургустунган байдал не ниитилелди эвес, а күрүнени а дүвүредип турар. Бүгү өг-бүлө чүгүле кадык, чараш глар өзүп, доругуп турар деп

чаңгыс-даа күрүнө бүзүрелдиг эвес, ону шынзыдып шыдавас болза, ол күрүнө бодун күштүг кылдыр санап шыдавас. Чүге дизе, чаштар чурттуң келир үезиниң хамаатылары, башкылары..., эмчилери-дир. Президентиниң «Күрүнениң өг-бүлө политиказының кол угланышкыннарының дугайында» чарлыын ХБАБ органның ажылдакчылары удуртулга кылдыр хүлээп алган бис.

2009 чылды Россияның Президентизи Аныяктар чылы кылдыр чарлаан турган болгай, ынчангаш кичээнге аныяктарның болгаш аныяк өг-бүлөлөргө профилактиктиг болгаш тайылбыр ажылдарыңче угландырган. Өг-бүлө чылының кыйгырында Дмитрий Медведев өг-бүлениң чаагай чаңчылдарын катап эгидип, ону үнелээрин чугулалал демдеглээн. Бо чугула айтырыг чазактың болгаш ниитилелдин талазындан улуг күженишкени негеп турар. Ол ышкыш, Херээженнер эвилелдери, «Аныяк өг-бүлө» клубтары катап тургустунуп, бодунуң ажылын чорудуп эгелээни эки-дир дээрзин демдеглээн.

Кызыл хоорайның мэриязының Социал-политика талазы-биле департаментизи, Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының департаментизи база ХБАБ килдизи шупту каттыжып алгаш, 2009 чылдың февраль 14-те «Аныяк өг-бүлө» клубунуң байырлыг ажыдышкынын кылган. Клубтуң ажыл-чорудулгазының кол сорулгазы:

— хамааты болгаш өг-бүлө хоойлуларыңа үндөзүлөп, өг-бүлө тудуп турар аныяктарның боттарының эрге-ажыын билип алы-

рыңче сагыш салыры;

— өг-бүлө тудуп турар чаш ажы-төлдүг азы чаш төлүн манап турар аныяк өг-бүлөлөргө социал-психологтук тайылбыр ажылын чорудары;

— чаш төлүнүң төрүттүнеринге, ада-ие хүлээлгезин күүседиринге бедик харысалгалыг болуруңа кижизидери.

Кызыл хоорайның ХБАБ килдизиниң мурнунда салган сорулгаларының бирээзи — «Аныяк өг-бүлө» клубунуң ажылын сайзыраңгайжыдары, өөредилге болгаш кадык камгалал албан черлери, тус чер бот-башкарылга органны, Херээженнер эвилели, Аныяктар эвилели болгаш өске-даа организациялар-биле өг-бүлениң чаагай чаңчылдарын катап тургузуп кижизидериниң талазы-биле сырый харылзаалыг ажылдаары болур.

Херээженнер консультациязының эмчи-специалистери, эмнеге-профилактиктиг төптөр, наркология болгаш кеш-шээр аарыглар диспансери, психологтар-биле ай санында 1-2 катап четверте 15 шакта ужуражылганы аныяктарга организастап турар бис. Чижээ-лээрге, психолог Хургүлек Балдановна Ондар эки сестер-биле бот-боттарын үнелеп билир талазы-биле чугаа-тренингини аныяктарга эрттирген. «Кажан маргыжа берген таварылганда бо үнелел сестерни сактып келгеш, оожургай бээр силер» деп, ол сүмелээн. № 5 школа-гимназияның өөредилге эргелекчизи, психолог Ирина Васильевна Сарагашева «Ада кижжи — өг-бүлениң кол кежигүнү, ажы-төлүн кижизидеринге оң ролю» деп темага чугааны чоруткан. Психолог Светлана Буруткеловна Ооржак аныяктарны тыва чонунуң национал чаңчылдары-биле таныштырып, ылаңгыя канчаар кудалажырының дугайында чугаалаан. Чокта чаа ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Х.Д. Монгуштуң саналы-биле тыва дылда үнген тыва чонунуң үш кол сагылгазының дугайында (чаш уруг төрүттүнгенде, өг-бүлө тутканда, мөчээр таварылгада) номун 2010 чылдың июнь 17-де

клубтуң ээлчеглиг хуралыңа аныяктарга кысказы-биле таныштырган бис.

Аныяктарның дилээ-биле ипотека-биле чээли алыр агентилелдин ажылдакчыларын чалаан бис. Өөредилге болгаш аныяктар политиказының талазы-биле, социал-политика, культура болгаш спорт талазы-биле департаментилер, Кызыл хоорайның Пенсия фондунуң эргелели, божудулга эмне-гезиниң салбырлары-биле база быжыг харылзааны тудуп турар бис. Бистиң чалаанывыс-биле эрге-хоойлу камгалаар органның ажылдакчылары, назы четпээнер херектериниң талазы-биле инспекторлар кээп, арагалаашкынга болгаш наркоманияга удур профилактиктиг, ажыктыг чугааны чоруткан. Кызыл хоорайда ОШАЧКИ-ниң ажылдакчылары куда кортежиниң орукка чоруурун айыыл чок чоруун хандыраарының талазы-биле таныштырган.

Хөй-ниити организацияларындан Кызыл хоорайның Херээженнер эвилелиниң кежигүннери, ТР-ниң Аныяктар чазаса, хамнар ниитилели, Камбы-лама болгаш Свято-Троицк хүрээлериниң эргелелдери клубтуң ажылыңа база киришкен.

Аныяктарның кичээнге хаара тудары-биле ортумак болгаш дээди өөредилге черлериниң студентилери, сургуулдары-биле ужуражылганы удаа-дараа эрттирген бис. Оларга №1, 5, 8, 15 школалары, республиканың школай-интернады, экономика болгаш хоойлу техникуму, уран чүүл училищези, ТКУ-нуң юридиктиг факультетиниң студентилери хамааржыр.

«Аныяк өг-бүлө» клубтуң чыыжыңа чеди-он чедир аныяк өг-бүлөлөр күзелдин-биле кирип турар. Олар сонугаан айтырыгларын салып, хоорайга эвээш дизе-ле үш залдыг Бадылажылга ордузун тударының чугулазын сеткилинден дилеп турарлар.

Марина ОНДАР,
Кызыл хоорайның ХБАБ килдизиниң начальниги.

Бүдүрүлгө дугайында

БАЙДАЛ НАРЫН, ЫНЧАЛЗАЖОК...

Сөөлгү үеде «Тыва даг-дүгү комбинатында» ТР-ниң Чазаса ээ көрнү бергени пенсионер кижиге, мөчээр безин аажок өөрүнчүг-дүр. Аныяк үеиниң чылдары даг-дүгү комбинаты-биле холбашкан болганда, оң салым-чолу мени аажок дүвүредип чоруур.

Даг-дүгүнүң бүдүрүлгө доозунуң кадыкшылга кайы хире хоралың эртем эзугаар бадыткаан, хөй-хөй чылдарның дуржулгазы көргүскен. Комбинаттың ажылчынары чылда ийи катап шөлээлээр, хонукта чүгүле 6 шак ажылдап, сүт, сметана дээр ышкыш кадыкшылга ажыктыг аш-чемни халас ап турган чүве. Доозундан тыпты бээр бронхит, асбестоз дээр аарыгларны болдурбас дээр баш удур хемчеглерни ап турганы ол.

Бирги даңзының категориязының херээжен улузу 45 харлыында, эр улус 50 харлыында пенсияже үнер турду. Ам пенсия тыпсырының чаңгыс борбак чингелдизи арткан.

Бирги ээлчег фабриказы ЦОВР-га доозун эвээжедир күштүг 11 хүртү турган, олар ам ажылдавас. Электри күжү-биле ажылдаар шүүр доозуну тудуп, турнуктурар бүдүн цех турган, ам ажылдавас. Цех иштинге доозун нормазы 1 куб.метр черге 2 мден ашпас болур ужурул, а хоор-задан агаарже үнер бүдүрүлгени доозунуң агаарының доозун нормазы 1 куб. метрге 14 м-ден хөй болбас ужурул. Күш-ажыл хайгааралының, даг-техниктиг инспекция ол бүгүнү шыңгыры негеп турган. Бодум цех начальниги турган болгаш ол хыналдаларны билер мен: норма хажыдышкыны болу берзе, дораан айтырыгны дорт болгаш шыңгыры тургузуп келир чүве. Ажылчынарның хамаанчок, хоорай чурттакчылары безин эмчи хайгааралында, комбинаттың тускай профилакторийинге баш удур эмнедип, кадыкшылын быжыглап ап турган. Ам байдал кандыгыл? Ам безин чадаарда думчукка кедип алыр респираторлар безин чок ажылдап турарлар. Агаарже бүдүрүлгө доозуну ак туман ышкыш бургурадыр үнүп турар. Ону чүгүле ажылчынар эвес, эмнегеде чаа төрүттүнген чаш уруглар безин тынып турар. Ажыл тыптыр эвес, чаш уругларлыг-даа иелер, аныяктар 12 шакты хонукта ажылдап, бо таарымча чок байдалды шыдажып турарлар.

Моон канчаар уштунуп болурул? Тыва Республиканың Чазасының Даргазы Ш.В.Кара-ол тус черниң кадрларын өөредир деп турду. Ийде, комбинаттың ийги ээлчег фабриказынче көрүнген херээ чок боор. Ону ам Россия-даа көдүрүп шыдавас — тоймалаттыңаны ол хире. Электри чырыын камныг ажыглаары-биле бирги ээлчегниң фабриказын эде дерип, доозун арыглар участкагунуң ажылын дигизер. Даг-дүгүнүң курлавыры бисте ам-даа бар, ынчангаш ол биези дег ат-сурагыг ажылчынарлыг байлак бүдүрүлгө болзун деп бодаар болза, ажылчынарның кадыкшылыңа таарымчалыг байдалды тургузуп бээр чугула.

Михаил СУНДУЙ-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый яамызының дугайында Чурумга өскерилгелерни кириериниң дугайында

2009 чылдың декабрь 29 № 652 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаа-дыры болза:

Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың сентябрь 13-те № 882 доктаалы-биле бадылаан, Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый яамызының дугайында Чурумнуң 5-ки пунктузун иштиги 5.48-5.60 пункттар-биле дараазында уткалыг немелдени кириер:

1) адырга бодунуң бүрүн эргезин боттандыраар;

«5.48. күрүнө экспертизаны болгаш контролюн организастаар болгаш эрттирер адырынга күрүнө политиказын боттандыраар, а тодаргайлаарга;

Федералдыг хоойлужудулганың тургусканы объектилерден аңгыда, инженер шинчилелиниң түннели, документилер төлөвилели, девискээр планнаашкынының документилер төлөвилелдеринге күрүнө экспертизаны эрттирер болгаш организастаар;

Хоорай тудуушкунунуң ажил-чорудулганың дугайында хоойлужудулганы тус чер бот-башкарылга органның сагыыры дээш контролдаар, оон иштинде чүгле контроль дээш:

а) хоорай тудуушкунунуң ажил-чорудулганың дугайында хоойлужудулганың нормативтиг эрге-хоойлу актыларын муниципалдарга дүүштүрер;

б) хоорай тудуушкунунуң ажил-чорудулганың дугайында хоойлужудулганы күштүг болуп турар негелдезинге дүүштүр муниципалдыг эрге-хоойлу актыларын кириеринге федералдыг хоойлуларның тургускан хуусааларын сагыыр;

в) хоорай тудуушкунунуң чер участкарын планнаарын, девискээр планнаашкынының талазы-биле документацияны, тудугларның болгаш чер ажылгалының чурумун, девискээр планнаашкынының документилерин белеткээринге болгаш бадылаарынга хоорай тудуушкунунуң ажил-чорудулганың дугайында хоойлужудулганың тургускан чорудулгазын сагыыр;

2) хоорай тудуушкунунуң ажил-чорудулганың дугайында хоойлужудулганы сагыыры дээш контролду яамының эрге-дужаалдыг кижилери боттандыраар;

тус чер бот-башкарылга органның, Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырга органның ажил-чорудулгазынга хыналданы чорудар, а ол ышкаш оларның ведомстволарының адаанда турар организацияларның;

тургустунуп келген айтырыгларны тодарадырынга специалистерни бээр, эрежок чугула документилерни, материалдарны болгаш медээлерни бээрин тус чер бот-башкарылга органның удуртукчуларындан негээр;

хоорай тудуушкунунуң ажил-чорудулганың дугайында хоойлужудулганы хажыткан фактылар талазы-биле тайылбырны тус чер бот-башкарылга органның, Россия Федерациязының субъектилеринин күрүнө эрге-чагырга органның удуртукчуларындан болгаш өске-даа эрге-дужаалдыг кижилерден алыр;

3) хоорай тудуушкунунуң ажил-чорудулганың дугайында хоойлужудулганы сагыыры дээш контролду яамының эрге-дужаалдыг кижилери боттандыраар, хоорай тудуушкунунуң ажил-чорудулганың дугайында хоойлужудулганы тус чер бот-башкарылга органны, Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырга органны хажыткан фактылар тодараттыг таварылгада хүлээлгези;

хоорай тудуушкунунуң ажил-чорудулганың дугайында хоойлужудулганы хажыдышкынын эдер дугайында албан бижимел дыңнадыгны чогуур тус чер бот-башкарылга органның, Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырга органның чорудар болгаш ыңдыг хажыдышкынарны эдер хуусаазын тургузар;

прокурор хемчээр алыры-биле хоойлуну хажыткан фактылар дугайында медээни

прокуратура органның чорудар;

административтиг хоойлу-дүрүм үрээр чорук дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулганың тургусканы харысалгага тус чер бот-башкарылга органның, Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырга органның удуртукчуларын болгаш өске-даа эрге-дужаалдыг кижилерин эрежок чугула таварылгаларда кириштирер, хемчеглерни алыр;

5.49. эргези болза:

чингине планга өскерилгелерни кириер дугайында саналды хоорай округунуң тус чер чагырганың баштыңыга, чурттаачылыг суурларның тус чер чагырганың баштыңыга айтырыгны тургузар;

хоорай тудуушкунунуң ажил-чорудулганың дугайында хоойлужудулганы хажыткан фактылар талазы-биле тайылбырны тус чер бот-башкарылга органның удуртукчуларындан болгаш өске-даа эрге-дужаалдыг кижилерден алыр;

5.50. ажилдап кылыр хемчеглер талазы-биле;

үлетпүр, чуртталга, социал-культура болгаш коммунал угланышкынының объектилерниң тудугларын болгаш чаартып кылырын организастаар хевирин болгаш аргаметодун сайзыраңгайжыдар;

республика девискээринде хоорай тудуунуң болгаш архитектура органның нормативтиг эрге-хоойлу хандыарын болгаш эртем-методиктиг кезээнге ажил-чорудулганы дүүштүрер;

Тыва Республикага ипотека чуртталга чээлизин хөгжүдүр;

5.51. айыыл чок байдалды тургузарынче угландырган арыг экология, долу социал, чурттаачы чонунуң ажил-чорудулгазынга чаагайжыттыг долгандыр турар хүрээлелди, төөгүнү болгаш культура салгалын, чер кырының тургузуун камгалаар, хоорай тудугларының болгаш өске-даа чурттаачылыг суурларның тудугларының көскү архитектура-каасталгалыг деңгелин бедидер, тус черниң байдалына дүүштүр, национал болгаш агаар-бойдустан онзагай байдалына, курлавырларны болгаш энергия камгалалын хандыарына чаа технологияны шынгадып алырынга хоорай тудуушкунунуң болгаш архитектураның адырынга республика деңгелинге күрүнө политиказын тургузар;

5.52. Чаа экономиктиг байдалда эң-не ажыктыг ажилдап турар төлөвилел организацияларының, тудуг комплекзинин организацияларының болгаш чуртталга-коммунал ажил-агыйының мурнакчы ажылының алган дуржулгазын тодарадыр болгаш негедир;

5.53. муниципалдыг өнчүнүң чер участкарын дамчыдып бээринге, күрүнө өнчүндө турар черлер аразын хемчээрин болгаш бүрүткээр талазы-биле материалдарны белеткээринге киржир, а ол ышкаш эгилде чок (эгилделиг) ажылгаарына болгаш арендага бээрин;

5.54. республика девискээринде капитал тудугларга инженер шинчилелиниң архив фондузун тургузар болгаш чорудар;

5.55. республика девискээринде онзагай таарыштырар хоорай тудуушкунунуң ажил-чорудулгазын, чурттаачылыг суурларның болгаш хоорай кызыгаарын тургузарының болгаш өскертириниң дугайында саналды ажилдап кылыр;

5.56. ажилдап кылыр:

хоорай тудуушкунунуң документациязынга болгаш архитектуралыг төлөвилелдерге садыглаашкынарны болгаш конкурстарны эрттирериниң чурумунуң талазы-биле саналды;

амыдырал хандырылганың инженер системаның санитар-экологтуг айыыл чок чоруун болгаш техниктиг бүзүрелдин бедидер угланышкынын мурнады көөрүнүң талазы-биле саналды;

Тыва Республиканың чуртталга-коммунал ажил-агый болгаш тудуг, хоорай тудуушкунунуң база архитектура айтырыгларының талазы-биле методиктиг сүмелерни;

5.57. «Россияның хамаатыларына — таарымчалыг болгаш чаагайжыттыг чурттаар оран-сава» мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелди боттандыраар болгаш муниципалдыг тургузулганың ажылын дүүштүрер;

«Россияның хамаатыларына — таарымчалыг болгаш чаагайжыттыг чурттаар оран-сава» мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелди боттандыраар талазы-биле республиканың муниципалдыг тургузулганы-биле дугуржулгаларны чарарын белеткээр болгаш айыттыг дугуржулгаларны таарыштыраар талазы-биле саналды;

Национал төлөвилелдин хемчеглерин боттандырып турар үениң дугайында республиканың муниципалдыг тургузулганының отчедун түңнээр болгаш чыылдазын организастаар, чогуур ведомстволарның нормативтиг актыларына дүүштүр кириер;

бүрүн эргезинге дүүштүрер, контролдаарына хамааржыр национал төлөвилелдерин хемчеглерин боттандырып турар үезинде муниципалдыг тургузулгаларга методиктиг дузаны чедирер;

национал төлөвилелдерни боттандыраарының хемчээлинге, республиканың муниципалдыг тургузулгаларына түннел болгаш аналитиктиг материалдарны белеткээр;

муниципалдыг тургузулгаларның отчетту үезинде бээрин организастаар;

национал төлөвилелди боттандыраарының организастыг эрге-хоойлу механизм сайзыраңгайжыдар талазы-биле саналды белеткээр;

национал төлөвилелди эргелеп-башкараар сорулгаларны шийтпирлээрде эрге-чагырганың муниципалдыг органның информация-аналитиктиг деткимчезиниң ажыктыгын хандыраар;

эрге-чагырганың муниципалдыг органның национал төлөвилелди боттандыраар көргүзүлгелерин (түңнелдин, курлавырлар хемчээли, хуусаазы) үндүрген медээлерни тургузар (планнныг);

утказының планындан оларның хажыдышкынының үнелиниң сорулгазы-биле национал төлөвилелди боттандыраар үезинде херек кырында көргүзүлгелерниң мониторингиз;

5.58. хандыраар:

бюджет хүлээлгезиниң лимиттери болгаш бюджет акшаландырышкыны-биле бадылаанынга дүүштүр бюджет акша-хөреңгизин тускай сорулгалыг ажылгаары болгаш түңнелди;

яамының ведомство адаанда шийтпирлекчилериниң болгаш бюджет акша-хөреңгизиниң алыкчыларының даңзын тургузар, а ол ышкаш яамының ведомстволарының адаанда бюджет орулгазының администрацияларының даңзын тургузар;

бюджет акшаландырышкынының болгаш бюджет хүлээлгезиниң аңаа берген лимиттериниң бадылаан хемчээлинге күүседиринге кирип турар, чарыгдал хүлээлгезиниң даңзын чорудар;

бюджет чарыгдалына дүүштүр планнаар, капитал салышкынының кезээнге бюджет акшаландырышкынын үндөзүн тургузар;

амгы сан-хөө чылында республика бюджетинден бюджет хүлээлгезиниң лимитин болгаш бюджет акшаландырышкынының дугайында дыңнадыгны республика бюджетиниң бюджет чарыгдалының төңчү бижилгезинге үндөзүлө бюджет акша-хөреңгизиниң башкарыкчыларына болгаш алыкчыларына чедирер;

бюджет хүлээлгезиниң лимиттерин тургузары болгаш өскертири;

ведомстволар адаанда күрүнө албан черлериниң ажил-чорудулгазының экономиктиг анализин боттандыраар, өнчү комплекзин ажылгаарының болгаш ведомстволар адаанда организацияларның сан-хөө-ажыл-агый чорудулгазының хыналдазын чорудар;

ээлчеглиг сан-хөө чылында болгаш планын үеде хүлээп алган болгаш бодунуң бүрүн эргезиниң хемчээлинге бюджет чорудулгазының хемчээлиниң өске-даа материалдарын, бюджет акша-хөреңгизин хуваарын, республиканың инвестиция программазын, республиканың тускай сорулгалыг программаларын, республика бюджетин белеткээр;

ринге киржир;

республиканың инженер разынче болгаш социал хуугландырган инвестиция те боттандыраар;

капитал тудугну планнаар бодунуң бүрүн эргезини

күрүнениң сан-хөөзүн контро

федералдыг болгаш респу

динден үндүрүп берген ак

шингээди ап турарын контро

бодунуң бүрүн эргезини

республиканың инвестиция

болгаш республиканың туск

программаларын ажилдап

акшаландыраар;

5.59. Тыва Республиканың,

шимчевес өнчүнүң объектиле

өске-даа хөй каът бажыңнар

үлүүнүң адырынга хайгаар

контролду бүрүн эргези-биле

эргелиг;

федералдыг хоойлужудул

шимчевес өнчүнүң объектиле

өске-даа хөй каът бажыңнар

керээ талазы-биле тудугнуң үл

чилеринге төлөп бээр акша-

тудугжуларны тускай сорулгал

дээш контролду боттандыраар

хөй каът бажыңнарның

өске-даа шимчевес объектиле

(тургузарына) тудугнуң үлүүн

леринге акша хөреңгизин кири

холбашкан, хуу тудугжуларны

дулгазы дээш эрежок чугула

боттандыраар, медээлер, доку

гаш албан-езузуунуң статистикти

тургузар талазы-биле хүлээлге

рар төлээлтирген кижиден, к

чагырганың федералдыг ор

алыр;

хөй каът бажыңнарның б

өске-даа шимчевес объектилер

(тургузарын) тудугнуң үлүүнү

риниң акша хөреңгизин кири

холбашкан, ажил-чорудулганы

дугайында отчетту хуу тудугжу

тал санында алыр, оон иштинд

дерациязының Чазаның күүс

гырганың федералдыг органа

леттирген кижизиниң тургуск

формазының талазы-биле керээ

зинге бодунуң хүлээлгезин к

дугайында;

хөй каът бажыңнарның б

өске-даа шимчевес өнчүнүң обь

тудуунга тургузарын) тудугнуң

жикчилериниң акша-хөреңгизин

рери-биле холбашкан хуу туд

ажыл-чорудулгазы дээш конт

тандыраар;

«Россия Федерациязының ч

лужудулга актыларына өске

кириер дугайында болгаш хөй

нарның болгаш өске-даа шимче

объектилериниң тудуунга үлүүн

дугайында» Федералдыг хоойлу

сагыыры дээш контролду бо

хамаатыларның болгаш юриди

черлериниң ону үрээни-биле

хомудалын сайгарып көөр;

бодунуң бүрүн эргезинге

хоойлужудулгада өске-даа

чүүлдерни боттандыраар;

5.60. капитал септелгениң ады

тандыраар;

капитал салышкынының чары

шаландыраар талазы-биле респу

бодунуң бүрүн эргезинге

бюджет акша-хөреңгезини

ажылгалы дээш контролду ор

капитал септелгеде кирип тур

лел-смета документилерин ажилд

албан азы смета санажылгазын

үндүрер объектилериниң даңзын

адырның яамыларының удуртукчу

тургузар;

Тыва Республиканың Чазанын

биле бадылаан, объектилерниң д

үндөзүлө объектилериниң капит

гезин чорударын керээлиг органи

биле (юридиктиг албан черлери) к

(дугуржулгаларны) чарар;

смета өрттөн болгаш капитал

чорударының хуусаазының хемч

техниктиг регламентиниң негелдезин, илерни ажылгалга үезинде кириерин, септелгениң объектилеринге капитал шыкынны тускай сорулгалыг болгаш алыг ажылгалы дээш контролду заастаар; сепкен ажылдарның хемчээлиниң да, керээлиг тудуг организацияла-

рының ажылының дугайында учетту болгаш отчетту тургузар; капитал септелгениң объектилериниң хемчээлиниң хыналдазын контролдаар; 2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар. **Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы С.ТЕН.**

Амыдыралдың берге байдалында турар уругларны кадыкшылганың кампаниязы-биле хандыраар, социал хандырылганың албан черлериниң баазазында тургускан, ыкшылганың лагерьлеринге уругларның дыштанылганын эрттирерин, эмчи-профилактиктиг, өөредилгениң, спортчу болгаш өске-даа албан черлерин хандыраарына Тыва Республиканың республика бюджетинге федералдыг жеткен берген субсидияларны ажылгаарының Чурумунга өскерилгелерни кириериниң дугайында
2010 чылдың июль 10-да № 295 Кызыл хоорай.

ва Республиканың Чазааның доктаа-болза: Амыдыралдың берге байдалында турар уругларны кадыкшылганың кампаниязы-хандыраар, социал хандырылганың черлериниң баазазында тургускан шыкын лагерьлеринге уругларның анылганын эрттирер, эмчи-профи-ктиг, өөредилгениң, спортчу болгаш даа албан черлерин хандыраарына Тыва Республиканың республика бюджетинге федералдыг жеткен берген субсидияларны ажылгаару, Тыва Республиканың Чазааның Республиканың республика бюджет-федералдыг бюджеттен берген суб-лар-биле амыдыралдың берге бай-да турар уругларның дыштанылганын ш кадыкшылганын организастаар

Тыва Республикага коррупцияны илередир байдалга алаарын тургузуп турар, ооң чурумун тодарадыр сорулгага болгаш нормативтиг эрге-хоойлу актыларының төлөвилелдеринге экспертиза эрттирериниң Чурумунун 2-ги кутузунга болгаш өске-даа документиленге өскерилгелерни кириериниң дугайында
2010 чылдың июль 1 № 283 Кызыл хоорай

ыва Республиканың Чазааның док-ры болза: Тыва Республиканың Чазааның 2009 ың июнь 8-те № 251 доктаалы-биле лаан, Тыва Республикага коррупцияны едир байдалга дузалаарын тургузуп, ооң чурумун тодарадыр сорулгага пуларның нормативтиг эрге-хоойлу ак-рынга болгаш өске-даа документиленге ртиза эрттирер Чурумунун 2-ги пунк-га өскерилгелерни дараазында редак-иле кириер: 2. Коррупциялыг байдалга экспертизаны рери: Россия Федерациязының Чазааның тода-аны методикага дүүштүр болгаш айты-ан органнарның база организация-ың тургускан нормативтиг эрге-хоойлу ларының, оларны ажылгаар чурумунга, ннарның, организацияларның оларның дужаалдыг кижилериниң — хүлээп алган ативтиг эрге-хоойлу актыларына (нор-

мативтиг эрге-хоойлу төлөвилелдеринге) эрге-хоойлу экспертизаны болгаш мониторин-гизин оларга эрттирер;

Юстиция херектериниң талазы-биле Тыва Республиканың яамызы — нормативтиг эрге-хоойлу актыларының төлөвилелдери эрге-хоойлу экспертизаны келгенде Россия Федерациязының Чазааның тодараатканы методикага болгаш амгы Чурумга дүүштүр эрттирер;

Россия Федерациязының Юстиция яамы-зының тургускан чурумунга төлээлтирер юридиктиг албан черлери болгаш хуу кижилер Россия Федерациязының Чазааның тодараатканы методикага (моон соңгаар — методика) болгаш амгы Чурумга дүүштүр ону эрттирериниң дугайында шийтпирни хүлээп алыр.

Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы С.ТЕН.

2010 чылда Тыва Республиканың Орук-транспорт комплекзиниң болгаш харылзаа яамызының ажил-чорудулгазының мурнады боттандыраар угланышкынарның дугайында
2010 чылдың март 9 № 57 Кызыл хоорай.

ыва Республиканың 2020 чылга чедир ал экономиктиг хөгжүлдениң страте-ын боттандыраар сорулга-биле Тыва ублуканың Чазааның доктаадыр бол-

. Тыва Республиканың авиация талазы- чедингир болурунун хөгжүлдезин 2010 да Тыва Республиканың Орук-транспорт лекизиниң болгаш харылзаа яамызының л-чорудулгазының мурнады боттандыраар ныышкыны кылдыр тодарадыр. 2. 2010 чылда Тыва Республиканың Орук-спорт комплекзиниң болгаш харылзаа ызының ажил-чорудулгазының мурнады андыраар угланышкынарны боттанды- талазы-биле хемчеглерниң планын

бадылаар.

3. Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың январь 29-та «2009 чылда Тыва Республиканың Орук-транспорт комплекзиниң болгаш харылзаа яамызының ажил-чору-дулгазының мурнады боттандыраар угла-нышкынарның дугайында» № 29 док-таалын күш чок деп санаар.

4. Бо доктаалдарны «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

5. Бо доктаалдың күсүлдезиниң хы-налдазын Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.С.Иргитке дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2010 чылдың март 9-та № 57 доктаалы-биле бадылаан

2010 чылда Тыва Республиканың Орук-транспорт комплекзиниң болгаш харылзаа яамызының ажил-чорудулгазының мурнады боттандыраар угланышкынарны боттандыраар талазы-биле хемчеглерниң ПЛАНЫ

Хемчеглер, акшаландырышкынын дөстери, хуусаазы, харысалгалыг кижилер,

түннели.

1. «Тываның авиация шугумнары» ФКУБ өнчү-хөреңгизин Тыва Республиканың күрүне өнчү-хөреңгизин шилчидери, акшаланды-рышкын херекчок, 2010 чылдың май, Чер болгаш өнчү-хөреңги яамызы (О.В.Дугур-Сюрюн), Орук-транспорт комплекзи болгаш харылзаа яамызы (О.С.Саая), садып алган өнчү Тыва Республиканың күрүне өнчү-хөреңгизиниң реестринче кири бижир.

2. Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкаар талазы-биле федералдыг агентилелче «Кы-зыл аэропорт» ФКП-ни тургузарына феде-ралдыг өнчүже шилчидер чугула докумен-тилерни күштүг болуп турар хоойлужулга езугаар белектээр болгаш дамчыдар, акша-ландырышкын херекчок, 2010 чылдың август, Чер болгаш өнчү-хөреңги яамызы (О.В. Дугур-Сюрюн), Орук-транспорт комплекзи болгаш харылзаа яамызы (О.С. Саая), «Кызыл» аэропорту» ФКП-ни тургу-зарына өнчү-хөреңги үндезинерин хевир-лээр.

3. «Кызыл» аэропорт» аэродромнуг комплекстин өнчү-хөреңгизин «Хамааты аэропорттарның чагыргазы» ФКУБ-ка бы-жылгаар дугайында шийтпирни хүлээп алыры, акшаландырышкын херекчок, 2010 апрель, Тыва Республикада Россияның өнчү-хөреңги девискээр эргелели (В.Б.Монгуш) (чөпшээржилге-биле).

4. «Кызыл» аэропорт» аэродромнуг ком-плекстин өнчү-хөреңгизин «Хамааты аэро-порттарның чагыргазы» ФКУБ-ка шилчидер дугайында айтырыгны өөренип, ажилдап көөрү, акшаландырышкын херекчок, 2010 апрель, Тыва Республикада Россияның өнчү-хөреңги девискээр эргелели (В.Б.Монгуш) (чөпшээржилге-биле).

5. Ыраккы Соңгу чүк болгаш аңаа дең-нээн районнарда болгаш федералдыг өнчүде турар бүдүрүлге кылдыр федералдыг бюд-жеттин акша-хөреңгилериниң күсүл-биле субсидияларны Тыва Республиканың «Кы-зыл» аэропорт» КУБ алыр кылдыр Агаар транспортунун федералдыг агентилелинче чагыларны болгаш санаашкынарны бээр, акшаландырышкын херекчок, 2010 март, Орук-транспорт комплекзи болгаш харыл-заа яамызы (И.Ю.Грейсеров), «Кызыл» аэро-порт» (В.Н.Выборный), Тыва Республиканың «Кызыл» аэропорт» КУБ-тун өрезиниң кезээ, 4-5 млн. рубль хире акшаны дуглаары.

6. 2013 чылдан 2011 чылче «2010-2015 чылдарда Россияның транспорт системала-рының хөгжүлдезин» ФСП шугуму-биле феде-ралдыг бюджеттен аэропорт комплекзин (Кызыл х.) эде кылырына акшаланды-рышкынның эгезиниң хуусаазын чылзыр талазы-биле Россияның Транспорт яамы-зынга ажылды уламчылаары, акшаланды-рышкын херек чок, 2010 август, Орук-тран-спорт комплекзи болгаш харылзаа яамызы (О.С. Саая).

7. Тыва Республиканың агаар шугум-

Тыва Республиканың Аңныр болгаш балык-тывыш талазы-биле күрүне комитетиниң бээри административтиг регламентилерни бадылаарының дугайында

2010 чылдың июнь 21 № 269 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Чазааның 2005 чылдың ноябрь 11-де «Күрүне ачы-дузазы чедирериниң административтиг регламен-тиниң болгаш күрүне хүлээлгелерин күсү-дириниң административтиг регламентизин ажилдап кылыр болгаш бадылаарының дуга-йында» № 679 доктаалын, Тыва Республи-каның Чазааның 2006 чылдың август 23-те «Кү-рүне ачы-дузазы чедирериниң административтиг регламентизиниң болгаш күрүне хү-лээлгелерин күсүдириниң административтиг регламентизин ажилдап кылыр болгаш бады-лаар чурумун бадылаарының дугайында» № 1000 доктаалдарын езугаар Тыва Респуб-ликаның Чазааның доктаадыр болза:

1. Аңныр объектилеринге хамаарыш-тырган дириг бойдус объектилеринге ажылгаарына чаңгыс катап тыпсыр аттыг лицензияларны (чөпшээрелдерни) болгаш чаңгыс катап тыпсыр аттыг лицензияларның бланкыларын тыпсыр талазы-биле күрүне ачы-дузазы чедирериниң административтиг регламентизиниң болгаш күрүне хүлээлге-лерин күсүдириниң административтиг регламентизин;

Тыва Республиканың девискээринде чурт-тап турар Россия Федерациязының Соңгу чүк, Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүктүн буурай чоннарының чаңчыл езугаар амы-

нарынга агаар транспорту-биле пасса-жирлерни өйлеп каан тарифтер-биле сөөр-түрүнүн талазы-биле авиарейстерни күү-сеткениниң түннелинде тывылган чарыг-далдарны дуглаарының дугайында Чөпшээр-режилгени чарары, республика бюджетинден 14 млн. рубль, 2010 январь, Орук-транспорт комплекзи болгаш харылзаа яамызы (И.Ю. Грейсеров), 2010 чылда 2500 пассажирлерни сөөртүрүн планнап турар, ол 2009 чылга деңнээр, 25 хуу хөй, ооң иштинде Кызыл-Тоора-Хем — Кызыл — 420 киж, Кызыл — Кунгуртут — 160, Кызыл — Үш-Белдир — Кызыл — 480 киж.

8. Россия Федерациязының Чазааның 2009 чылдың декабрь 29-та «Ыраккы Чөөн чүктен чурттуң европейки талазынче болгаш дедир пассажирлерни агаар оруу-биле сөөр-түрүнүн чедингирин хандыраар сорулга-биле агаар транспортунун организацияларынга 2010 чылда субсидияларны бээриниң Дүрүм-нерин бадылаар дугайында» №1095 док-таалы езугаар Кызыл — Красноярск — Москва — Красноярск — Кызыл маршруттар аайы-биле авиа сөөртүлгелерни күсүдиринге өттүр субсидиялаан тарифти ажылгап, авиа сөөртүлгелерни күсүдиринге авиакомпанияларны тургузарын чорудар, Кызыл — Красноярск, Красноярск — Москва маршрут-тар аайы-биле тарифтерни өттүр субси-диялаары.

9. Россия Федерациязының Чазааның 2009 чылдың декабрь 29-та «Ыраккы Чөөн чүктен чурттуң европейки талазынче болгаш дедир пассажирлерни агаар оруу-биле сөөр-түрүнүн чедингирин хандыраар сорулга-биле агаар транспортунун организацияларынга 2010 чылда субсидиялар бээриниң дүрүм-нерин бадылаар дугайында» №1095 док-таалы езугаар федералдыг бюджеттен Кызыл — Красноярск — Москва — Красноярск — Кызыл маршруттар аайы-биле авиа сөөртүл-гелерни күсүдиринге өттүр субсидияларны бергениниң дугайында медээлерни 23 харга чедир болгаш 60 хардын ыңай назылыг пассажирлерге агаар сөөртүлгези чедингир болурун хандыраар сорулга-биле массалыг чепсектерге тарадыр. Авиакомпанияның бодунун хөреңгилери, 2010 чылдың март 15-тен октябрь 31-ге чедир, Орук-транспорт комплекзи болгаш харылзаа яамызы (И.Ю. Грейсеров), берген чиигелделерни ажыл-лаарының талазы-биле чурттакчы чонну медээлээр.

10. «Тываның авиация шугумнары» авиа-компания» республиканың күрүнениң бүдү-рүлгезин тургузары, республика бюдже-динден 10 млн. рубль, Чер болгаш өнчү-хө-реңги яамызы (О.В. Дугур-Сюрюн), Орук-транспорт комплекзи болгаш харылзаа яамызы (О.С. Саая), пассажирлер, почта, чүк сөөртүлгезин организастаарына Тыва Республиканың күрүне өнчү-хөреңгизинде турар авиация техниказын ажылгаары.

дыралы болгаш чаңчыл езугаар ажил-агыйжы ажил-чорудулгазын боттандыраарын хандыраар сорулга-биле сугунуң биожурлавыр-ларын тывар квоталарны чагыкчыларның аразына үлээриниң талазы-биле күрүне ачы-дузазы чедирериниң административтиг регламентизин;

Онза камгалалдыг федералдыг ужур-дузалыг бойдус девискээрлеринде аңныр курлавырларын чартык хостуг болгаш дириг амытаннарның чурттап амыдыраар черин кылып тургаш, тургузар болгаш тударындан аңгыда, аңныр курлавырларын чартык хостуг болгаш дириг амытаннарның чурттап-амыдыраар черин кылып тургаш, тургузар болгаш тударында чөпшээрел бээр талазы-биле күрүне ачы-дузазы чедирериниң административтиг регламентизин бадылаар.

Сугунуң биологтук курлавырларының ажылгакчыларының аразында суг биологтук курлавырларны тударының хемчээлиниң бол-гаш квотазын үлээриниң талазы-биле күрүне ачы-дузазы чедирериниң административтиг регламентизин бадылаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувин-ская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

БАЗА КАТАП ЭРГИДИМ

Бир катап Улуг-Хем кожууннун Хайыракан суурда чурттап чоруур дунмам, күдээмниң 60 харлаан юбилейинге кээр дугайында чалалга алдым.

Ында болур чери: Сенек деп каан. Шаанда бистин ада-өгбелеривистин аңаа чурттап чораан үезин сактып, мал-маганның аалаан-чиелээни кулаамда дыңналып келди. Бо бижи олурарым өг-бүлө база онзагай улус. Чүге дээр ашак-кадай кайызы-даа чаңгыс хүнде, чаңгыс чылда база иелээн Пар чылында төртүтүнген болгаш, чаңгыс черге бодараттыган. Галина Тюлюшова база Виктор Шомбулович оларның ада-иези хоочун малчыннар, төрөөн совхозунга хөй мал өстүрүп, эт, дүктү шыдаар шаа-биле дужаап чорааннар.

1970 чыл — Галина биле Викторнун өг-бүлө туткан чылы. Ада-иезинин чанынга чурттап чораш, оларның арга-дуржулгазының ачызында, аныяк өг-бүлөгө кодан хойну совхоз баштаар чери бергеш, малчыннадып каан. Кызымаккай, үрө-түңнелдиг ажил-ижи дээш, хөй-хөй шаңнал-макталды ап келгеннер. «Күш-ажыл кижини каастаар» деп чугаалап кааны таварылга эвес. Тыва кижиниң байы — ажи-төлүндө дээр база чөптүг. Галина биле Викторнун уруглары немежи, көвүдөп кээрге, оларны өөредип алыры-биле мал-маганын дужаагаш, суурже көжүп кирип келгеннер. Олар ам дөрт кыстын, ийи оолдун, он ийи уйнуктарының эргелиг кырган-авазы, кырган-ачазы.

Бо — кайгамчык буянныг аас-кежиктиг өг-бүлө. Саап ижер инектерлиг, шээр малдыг, ыңай-бээр чедиптер хөлгелиг, ажи-төлү өг-бүлелиг, ажил-агыйлыг. Эгезинче катап эглип келилинер! Чалалгада Сенек деп каан боорга кайгал, чоп суурга эрттирип албас улус боор деп бодап, хөктүгүнүп турзумза-даа, Улуг-Хем кожуунче хаптывыс.

«Эки аъттын ээзи хөй, эки кижинин чону хөй» дээни ышкаш, чон-даа хөйү-биле байыр чедирип келди. Сенектин тайгадан баткан дамырак суун, уругларым-биле адыш долдур иштис-даа. Моон ырак эвесе аржаан бар. Бо эм аржаанның ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы эмчи-башкы С.К. Серенот ажиткан. Чүстер, боостаа, нерв аарыгларынга тергип эки дээр. Дедир тей бажынга үнүп келгеш, чалыы үем сактып, кезек олурарымга тааланчыы аажок.

Сенектин турар черинин чаражын канчаар. Агып чыдар бичии сугну долгандыр он-он талдар бүргөп алган, дескиндир даглар. Мээстерде ойттаан хөй-өшкү. Бо хүн агаар-бойдус чонаада шириин боду чымчап, каан, аяс хүн болду. Байырлал-даа йөрээл сестер-биле эки эрткен. Чанарда өскөн-төрөөн черимче эй көрнүрүмге менче «байырлыг» дээниг үдээн-даа ышкаш, доозунналып артып калды.

Ирина БЮРБЮ.

Кызыл хоорай.

АЖАЙ-БУУРУЛ ХАЙЫРАКАННАР

Амбыннарның мага-бодун
мөңгө шыгжаан
Ажай-буурул Хайыракан
ыдык даандан
Аржаан суглуг Качык,
Сайгал уну чедир
Аңыг-меңниг, арга-сынныг
Эрзин кожуун.
(Бригад Дүпчүр).

Ак-көк хемниг Тывавыстың мурнуу чүгүндө Тыва — Моолдун кызыгаарында бойдус-чурумалы катаптаттынмас, элдепиг тоол чурту дег чараш оран Эрзин кожуун чаттылып чыдар. Амгы үениң каалама дески оруу-биле найысылалывыс Кызылдан үнгеш, ийи шак хире чоруп ораарга, Тес-Хем кожууннун делгемнери төнө бээр. Улаштыр Эрзин кожууннун кызыгаарын ажыдары-биле дээрге шаштыккан баганалар дег, күчүтөн эжик-хаалга ышкаш ийи даг уткужуп келир. Олар болза чиге соңгу чүкче көрүнгени Биче-Хайыракан-дыр, ооң баарын дургаар хадың, дыттыг арыгларга бүргеткен Эрзин-Тес деп хем маажым чайынналып чыдар. Оруктуң солагай талазында мурнуу чүкче көрүнгөн бедик дагны Улуг-Хайыракан дээр. Бо даглар шаг-шаандан кожууну-вустун ырак-чооктан келген аалчыларын ак хадак-биле уткуп, чорук чоруп турар ажи-төлүн сургап, йөрээп аъткарып чоруур.

Өскөн-төрөөн черимниң бойдустан бүткен кайгамчык даглары Улуг, Биче Хайыраканнарны таныштырып, өгбелеримниң бурун шагдан бээр дамчып келген тоол-чургу чугаазындан эгелээр-дир мен.

Шаг-шаанда Танды биле Хаан-Көгей сыннар уругларын кудалаан. Танды Хаан-Көгейниң оглу Уяңгыга уруун кадай кылдыр берген. Танды уруунун өнчүзүнге бодунун үнелиг эртин-байлаандан, аң-меңинден болгаш арга-ыяжындан, эм-таң, ойт-сигенинден бээр харам чокка берген.

Хаан-Көгей кеннинин өнчүзүн хүлээп ап тура, чүгле адыгны албайн барган: «Сээң калчаа кара ыдыңны албас мен, биске ооң херээ чок» — деп, Тандыга чугаалаан.

Хаан-Көгей сынында Тандыда бар аң-мең, эртин-байлак дээш, шуптузу бар, чүгле адыг чок. Тандының уруу Хаан-Көгейниң оглу Уяңгы-биле чурттааш, ооң аажы-чаңына таарышпайн барган. Уруг-даа аал-оранын, ада-иезин сагынгаш, чер-чуртунче чаныксап, муңгарап, ыглап туруп берген. Уруунун келин болуп барган черинге таарышпайн, муңгарап турарын иениң сагыш-сеткили эндевээн. Иези бүдүү билгеш, бурунгаар көргөш турупкан.

Эптиг үени манап алгаш, Тандының уруу аалыңче кажып чорупкан. Иези уруунун хову

ортузунда чанып кел чоруурун көрүп кааш, уткуй үнүпкен. Уруунун соондан сүрүп олурар сүрүкчүлери ие көргөш: «Дүрген, дүрген, бээр кел, уруум!» — деп кыйгырышсаан, чоруп орган.

Оглунун бай кадайы дезип чоруптарга, ажынып-хорадааш, Хаан-Көгей кеннинин иезинин арнынче тос эртинени шигээткен сор салыпкан. Сор Танды кадынының арнынче дөрт хөмө ужугуп орда, ону оң холу-биле доскаш, ырадыр шывадапкан. Сор хову ортузунга кээп дүшкеш, кожагар баштыг даг болу берген. Ону Улуг-Сайгын даа дээр. Ол дагның баарында аржаан суг, кат-чимис үнүп турар. Сорну чалап эккелген таваа база кады келгеш, доңгая кээп дүшкен. Ол база даг апарган. Ону Биче-Сайгын дээр. Доңгайты салып каан тавак ышкаш даг болган.

Ол үеде иешкилер улуг ховунун ортузунга мырыңай-ла ужуражыр чедип, чоокшулап келген. Авазының бараанын көрүп кааш, уруг ыглап чоруп орган. Ооң карааның чажы дүшкен черлерге хөлдер, суглар тывылгаш, ажыг, дустуг Дус-Хөл болгаш Бай-Хөл тывылган.

Хорадаан Хаан-Көгей ийи иешкини ужураштырбас дээш, оларның аразын үзе кирери-биле Тести аъткарып чоруткан. Аважыларның аразы улам чоокшулап келирге, Тес үзе киргеш, хем болуп ага берген. Ынчан хомудаанындан ие кизи Улуг-Хайыракан, уруу Биче-Хайыракан деп даглар болуп хуула берген. Оларның аразын үзе кирген Тес бо хүннерге чедир агып чыдар. Келин кысты сүргеш, четпээн сүрүкчүлөр Тестин мурнуу талазындан ховуларга даглар болуп, ара доктааган. Ол-ла хевээр бо ийи Хайыраканнар соңгу чүктүн соок, чыварлыг хадындан черин ыжыктай туруп, чоннун уйгу-дыжын, тайбың чоруун дүн-хүн чокка камгалап турар.

Улуг-Хайыраканны топтап көөрге, даштыкы омур-хевири дыка хөйүн көргөн улуг назылыг кырган эне болуп көстүр. Ооң бир шаанда аяныг чараш арны кезээде аар-берге амыдыралга туттургаш, ажи-төлү дээш сагыжы аарып чораанындан дыка кырый берген. Ханы, шириин сыгыглар өрү алзы чуруттунуп чоруй барган. Хатка, хүнге додуккан арны хүрерип, ырактан мырыңай кара-көк кылдыр көстүп чыдар. Сырый, чоон кезегези эвээжеп, хыраа дүжүпкен бажының дүктери чайын кара-ногаан, кыжын ак хар бөргүндөн уштунгулап, ындамында көзүлген. Езулуг тыва херээжен кижини дег мурнуу эдээн ажи-төлү, соңгу эдээн анай-хураганы тө баскан ие-дагларымның баарын төрөлзирек, биче

сеткилдиг чонум ээлеп, чурттап чоруур.

Бо даглар-ның агаар-бойдузу холумак, изиг ойт өлөңи холуй дески үн элбек, ылаңгыя черл-чем болгаш эм.

Дириг амытаннар чоруп ордаш-ла, орун те-чуңма чоргаар оң болур. Чээрден деп шаанда хөй турганын берт арт сөглөп ту чоннун доктаар чери дугайында бир кыска черге мал-маганы хо-чурттап чораан. Ооң Ак-Тей деп дөңгелчи ээзи дыка улуг чы-чугаалажыр. Ол чо-куртун чон хүндүлээ.

Биче-Хайыраканны деп чылгычылар чу-чылгыны Дус-Хөл тал-каарга, хондур ойтта-дыка улуг куйну, да-дидир.

Улуг-Хайыраканны — чугай. Чугай өрттө-үемден бээр көрүп өс-черде одаг хып турар.

Бо дагда ыяш-да-Кымчы сыптаар сөө-ужурлуг. Улуг-Хайыра-зунда бедигээш чер-кыштаг бар. Улуг у-алырга, ында элээн ка-эрги Тываның тос ко-раан, моол язы-сөөкт-аңгыда, тыва амбын-дун кезээ мөңгөде шы-дээр.

Мээң кырган-ача-ачазындан Улуг-Хайыр-демирден кылган сал-сактып олур мен. Улуг-лерни ап турган, ыңча-чон көжүп, аңаа чуртта-турганнары ол. Ооз-бурунгу хөгжүлдө-сай-тиммээн артынчылар-болуру магатчок.

Мен Улуг, Биче Х-Тываның тос эртин-хамаарыштырар мен.

Эрзин ко

Хоочуннар — аравыста

ДӨГЭЭ ДААНЫҢ БАЖЫНГА

Найысылал Кызыл хоорайның соңгу-барыын талазында улуг дагның төөгүдөн ады Дөгээ болгай. Бо дагның чиге бажынга бедик тураскаал тургузар деп Тывавыстың лама-башкылары шиитпир үндүргенин чон эки билдир. Ол эки эгелээшкн-дир. Улуг тураскаалдың чанынга «Дөгээ» деп бижээн ат тода көстүп турарга өөрүнчүг болуру чугаажок.

«Азия төвүнүн» чоок-кавы-зында чурттап турар кижилер, оларның аразында эрик кырының хоочун «аныяктары» эртин-не сула шимчээшкннерни кылып, ыңай-бээр шошкугулап каап турар мындыг улус бис. Хоочуннар бөл-дүнчүп алгаш кыска төөгү сактып, ырга кирген Дөгээ даан ырактан хайгаарал, ында «Дөгээ» деп бижээн аттың балалганын, хоорайдан көзүлбестеп калганын хараадап чугаалажыр бис. Хоорайның аныяктары ынаар барып, ол атты чаартпас-тыр. Чылдар эртип-ле тур, а ол ат мырыңай балалып калды деп чугаалажыр, ынаар кымнар ажилдап үнерин сүмелештивис. Эрик кырының «аныяктарында» өске ону кым шыдаар боор деп

шиитпир үндүргеш, дөрт хоочун ынаар үнер деп дугуруштус.

Дараазында хүн хоорайның спорт департаментинин директору О.Д.Кара-оолга бардывыс. Келген херээзисти чугаалаарывыска, ол изии-биле деткиди. Хөй-ниитичи тренер А.Д.Ховалыгы база биске быжыглап бээрин шиитпирледи.

Июнь айның бир оожум хүн-неринин бирээзинде беш банка ак будукту чүктөп алгаш, чир чеми-висти, ижер суксунувусту рюкзак-тарга кирип кагаш, Дөгээ дааның бажы кайы сен дээш үнүптүвүс. Хоорайдан көрүп турарга, барык-тыг кылдыр сагындырар, чогум үнүптөргө бедин канчаар, үш-даа бедикти эртер узун орук болду. Ам канчаар, хүлээнгени күштүг, даан-

ганы таптыг деп бодап алгаш чо-руп ор бис. Бистин эживис Ч.К. Айыр-Санаа кооперацияның хо-очун ажилдакчызы кизи болгаш, Улуг-Хем кожууннун дагда мал-чыннарынга аш-чем, үлетпүр барааннарын чедирип, чеже бедик үнмээн дээрзин хөөрөп чор. Ол аразында шүлүк одуруу чогаады кааптывыс.

«Дөгээ» деп ат кайыын келген, Төгүзү кайда ирги?

«Дөртөн аътты чарыштырган» Төнмес сарыг ховуда бе?

Шынап-ла, бистин Тывавыстың каас-чаражын чүү дээр, ырак бар-байн көөрге, чанывыста дагда безин бойдустан хевирлиин канчаар. Бир хаяның кырында база бир калбак хая, ооң тиглеринден но-гаан үнүштер маргышкан дег үнүп келген. Улуг хаялар бистин оруу-вусту дуглап, «үндүрбес мен» дээн-зиг хереп алган турлар. Көрүп олур-арывыска, узун хаайлыг кара куш бир улуг курту соктай каапкаш, ызырып алгаш ужупту. Бис оон

ыңай чоруптувус.

«Аныяктар» шылаар деп бе,

Амыр эвес эрлер-дир бис.

Аар чүктүг төвелер дег,

Аяар чүткүп үнүп ор бис.

Дагның бажынга үнүп келдивис.

Бистин бичии адаавыста улуг үжүктөргө сомазы көстүп келди. Хоорайдан көөрге, бичии үжүктөр көстүп турар болгай. Чогум чеде бээрге, кайгамчык улуг, узун, кал-бак үжүктөр болду. Калбак хаялар-биле чыып салган үжүктөргө узуну 20 метр, дооразы 1 метрден ажыг. Чоокку үелерде кизи холу аңаа дегбээн болгаш чашпан-сиген, чинге даялар шыа алган. Улуг үжүктөр көзүлбестей берген. Ам канчаар, бир дугаарында ону аштаар деп шиитпирлеп алдывыс. Даяларның, бөлүк сигеннерниң турулбазын канчаар, хол аарып каар. Дыка үр демисежи келгеш, чүгээр кылдыр аштап алдывыс. Ам кол сорулгавыс — агартыр буду-ру. Калбак хаяларның төнмезин, ак будук дыка хөй кирер болду. Бил-ген чүве болза ам-даа немей ап аар чүвевисти деп хараадап чугаала-жып каап тур бис. Кызып ажил-дааш, «Дөгээ» деп атты хевир кирип келдивис. Үжүктөр аяныг,

чараш апард-нелдиг болган. Өске черл-йывыска кел-атты көргөш, болгай. Бис

үжүктөргө ам-болза эки. кижилер ынаа-киржиривисти

Бедик даг-бодал кирер, шын боор. Ка

одуруглар чо

Монгуш о

Борбак ха

«Э» деп ү

Эрес-шалы

Аныяк ки

бес, силен де

ри чогу-на

ажылгыр, том

дүр. Ол чуга

спортчу трене

көрдүвүс. Хө

лыпкын, тудун

Спортка ынды

за, чедишкн

чок келир дээр

Сүге-М

Кызыл хо

«АҢГЫР-ООЛДУҢ

2010-Аян-чорук чылынга

КОКПАЗЫ»-БИЛЕ...

Чоокта чаа, июль ортан үезинде, чогаалчы башкы дия Ооржакка удурткан бөлүк «Аңгыр-оолдун коппазы» деп төлөвилел-биле Ары-Торгалыгдан үнгөш, үр-Торгалыгның арт кырынга, Сыынныг-Тайга азында оваага чедип, аян-чорук кылып чораан айында медээ чон ортузунга дыргын тарап, хөйүнү муургалын болдурган. Ынчангаш бистиң корреспондентивис бөлүктүн удуртукчузу-биле ужурашып, интервью алган. Оларның аразында болган чугааны чыкчуларывыска сонургадыры-биле парладывыс.

Идия Хорагаевна, Чаа Дөгээ дааның кырынга кайгамчык кижилер-эрээ болгай силер. ТР-Тайгааның Даргазының шаңналын ийи катап алыр башкы ховар, аас-кежик силерге тышкан, солунуус нолларының өмүзүндөн чедирерин чөлшээрер. Ам Москвага барып ийик силер бе?

Идия Хорагаевна: Айыр чедиришкени дээш четтирдим. Ажылды кылып тургаш, кижилер шаңнал-макталында бодап-сактып турбас-гай але. Өөреникчилеримге болзун дээш, олар хөйүнү алзын деп бодап-ла, кичээл-кызып эрттирип чоруп турар онкурска киржилге дээр, туң эвес, ажылдап турарың-ның, кожуунунуң азы хоо-ның ат-алдары дээш ажыл күлээлге-дир ийин. Ам Москвага Россияның буурай чоннарының төрөөн башкыларының мөөрейи

дал дээш басыптар сорулгавыс күүсеткенивис ол.

— «Аңгыр-оолдун коппазы» төлөвилелиңер «Тос эртине» мөөрейниң ийиги турунче эрте бергени-биле база байыр чедирип тур бис. Ол идея канчап төрттүңүп келгенил, башкы?

— Тываның Улустун чогаалчызы С.А.Сарыг-оолдун 100 харлаанынга тураскаадып бир дугаар литературлуг аян-чорукту организастаар дугайында бодалды журналист, чогаалчы Алексей Сарыглар-ович Бегзин-оол үндүрүп келген, ону Тываның Чогаалчылар эвилели деткээн, оон даргазы турган М.Б.Ховалыг бистер-биле — Ак-Довурак, Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Кызылдан башкылар-биле кады ол аян-чорукка киришти. Ынчан берге, узун орукту үш хонук иштинде кылаштып эрттивис. Картавыс — «Аңгыр-оолдун тоожузу» деп чогаал. Ында «Пөш бажынга» деп эгеде черлер аттары шын бе, тоожу, шынап-ла, бот-намдарның төөгүзүн көргүскен чогаал бе дээн чижектиг айтырылгарга харыны

Арт кырыңче үңүп келдивис.

эрткен литературлуг аян-чорук деп ажылывыс үре-түннелдиг болуп, Москвага республика мурнундан киржир эргени өөреникчим чаалап алгаш, Москвадан база тиелел-гелиг чанып келди. Оон тиелел-гезиниң дугайында «Воспитание школьников» журналга бижээн чорду.

— Силер литературлуг аян-чорукту канчап сонургай берген силер?

— Мен школага тыва дыл болгаш чогаал башкыларындан аңгыда «Төрөөн черим төөгүлүг черлери» деп бөлгүмнү хөй чылдарда удуртуп келген кижимен. Бөлгүмчүлөрүм-биле Барыын-Хемчик кожуунун бар-ла төөгүлүг черлерин эргий кезип каалкан бис. Кызылга ажылдап чедип келгеш, литературлуг коппа дугайында идеяны деткип, бөлгүмге ажылдап турган аайым-биле киржип эгелээш, «Тос эртине» төлөвилел чарлаттынарга, аңаа киржир күзел төрүттүнген, бирги турну ажып эртип алгаш, улам чалгынналып, «Аңгыр-оолдун коппазын» база катап истээнивис ол-дур. Бо аян-чорукту боттандыраарыңа материалдыг-моральдыг дуза кадып, арга-сүмезин берген Дина Ивановна Оюнга болгаш өскелерге-даа өөрүп четтиргенивисти илеретпес аргам чок.

— Кады чораан өөрлериңер кыжынарыл?

— Бай-Тайганың үш Мөңгүлөктеринче кады үнүп чораан эштерим: Тээлиде урулгар библиотеказының эргелекчизи Наталья Салчак, кожуунун архив ажылдакчызы Светлана Самбый-оол, шүлүкчү, журналист Алексей Бегзин-оол, Ак-Довуракта кезер эмчи Маадыр Хомушку олар бо удаада база кады чордуvus. Нежежип келген өөрлөривис дээр, ТКУ-нун филология факультетиниң тыва чогаал кафедрасының улуг башкызы, чогаалчы Мария Күжүгет, Тээлиде Ээр-Хавак суму чагыргазының даргазы Валентина Иргит база өөнүн ишти Василий Иргит олар-дыр. Оон аңгыда журналист Назым Доржунун бистиң биле кады чорааны дыка эки болду, кино-чурукка тырттыргаш, ол ажылын КТРК-ның «Тыва черде» деп дамчыдылганын көргүскенинге дыка-ла өөрдүвүс.

— Эрткен чазын ТКУ-га эрткен тыва дыл, чогаал башкыларының семинарынга литературлуг аян-чорукка

хамаарышкан мастер-класс-ты эрттирип туруңарда, республиканың аңгы-аңгы булуңнарындан келген башкылар дыка сонургап, литературлуг туриадалар эрттирерин чаңчыл болдурар дугайында саналдап, боттары аңаа киржир күзелдиин илередиң турганын семинарга олуржуп баргаш дыңнаан

Башкылар М.А.Күжүгет, Л.Х.Ооржак.

мен. Оларга болгаш ындыг ажыл эгелээр деп турарларга чүңү сүмелеп болур силер?

— Эгелеп алганын черле эчизинге чедирерин күзээр-дир мен. Белен чүве турбас, азып-түрээр-даа таварылгалар туруп кээр, ынчангаш чүнүң-даа мурнунда эки белеткенир, сорулгазын тодарадыр, эртер маршрутун бирден бирээ чокка сайгарып, өөренири чугула. Литературлуг туриадалар моон сонгаар доктаамал эртер апар дээрзинге чигинмес мен. «Аңгыр-оолдун коппазы» аян-чорукка дыка хөй кижилер киржир сорулгалыг турду, хүнү кээрге чамдыктарывыс чөптүг чылда-гааннардан барып шыдавайн барган. Ынчалза-даа келир чылын бисти эдериң, ол аян-чорукка киржир күзелин илередиң турарлар ам мырыңай эмгежок.

— Бичии Аңгыр-оолдун Өвүр-Торгалыгже чаныксааш эрткен оруу берге-дир бе?

— Номну тудуп алгаш, ону карта ышкаш көрүп, номчуп чорааш четтивис. Чаныксаан бичии оолдун

эрткен оруу берге-ле-дир. Бистер — аян-чорукчулар майгынныг, аш-чемниг бөлүк улус безин ол сын кырыңче дер-бузуvus төп чорааш четтивис. Караңгы тайгага дыңнааланып, коргуп-сестип хондуvus. А молдурга мунган бичии оол кара чааскаан канчаар түрөп чораанын бодап кээр, дыка-ла кээргениң. Чер-чурт деп чүвениң сорунзазы ол хире күштүг. Чанар дээнде тыва кижилер бөргү-даа уштунуп дүжүп каарга тоовас деп чонунуң чугаазы дыка-ла шын. Чуртунга, аалыңга чедер дээнде, тыва кижилер кандыг-даа бергелерге торулбас дээрзи бичии Аңгыр-оолдун чижээнден көскү. Черле ынчаш Ары-Торгалыг, Өвүр-Торгалыг онзагай чараш бойдуc чурумалдыг черлер. Арыг агаарында бе, амдангың чаагай суунда бе, ол черге кайгамчык чогаалчылар, уран салым-чаянныг кижилер төрүттүнген болгай. Төрөөн Тывавыстың ындыг чараш булуңнарынга чоргаарланыр ужурулг бис, ынчангаш чер-чуртуvusка, бойдузuvууска ынакшылды, аңаа хумагалыг болурун ажы-төлүvusке чажындан эгелеп кижизидери бистиң өгбелерден дамчып келген хүлээлгевис-тир ийин.

— Ам моон сонгаар кандыг-кандыг чогаалдыкчы планнар-лыг силер, башкы?

— Кижилер ону-мону деп планнап-даа чорбас боор-дур, амыдырал ала-чайгаар бир-ле чүүлү үндүрүп кээр, башка хенертен бир-ле бодап кирип кээр. Кичээлдер расписаниези ышкаш, амыдыралда бижип, айтып каан чурум деп чүве бар эвес, даарта чүү манап турарын кижилер билбес, оозу-биле амыдырал харын солун деп бодаар-ла-дыр мен. Чогум черле бир ажыктыг, чараш, солун чүүлү кылың деп күзеп, бодап чоруур-ла болза эки.

— Аян-чорук кандыг эрткенни тодаргай чугаалашпады-выс аа, Лидия Хорагаевна?

— «Аңгыр-оолдун коппазы»-биле аян-чорук дугайында мээң эш-өөрүм боттарының бодаалдарын, үнелелин бижир болган улус. Ынчангаш мен ол дугайында тодаргай хөй чүве чугаалавас бодап тур мен. Ылаңгыя бир дугаар аян-чорук кижиниң сагыш-сеткилинге дыка-ла улуг салдарлыг боор, кайгамчык хей-аытты кириер боор чүве, ол дугайын кады чораан чогаалчы эш-өөрүм бижээй аан.

— Оларның чогаалдарын манаар бис. Силерге солун чугаа, тайылбыр дээш четтирдивис, Лидия Хорагаевна. Чогаалдыкчы хей-аыт кезээде силерниң үдеп-ле чоруур болзун.

Чугаа соонда, чаңгыс-ла чүүлү онзаап демдеглээр бодап тур мен. Бо аян-чорукту кылган бөлүктүн кезижиниң аныяктар эвес, профессионал спортчулар эвес, шупту 50 хар ашкан кижилер. Ол хиреде оларның тура-соруу, сеткил-сагыжы 20-30 харлыг аныяктардан артык. Шынап-ла, езулуг маадырлыг улустур ийин. Олардан үлгөргө алырын силерге күзээр-дир мен.

Светлана БАЛЧЫР интервьюну алган.

Оваага...

Тоокта чаа-ла Бай-Тайга Чараш-Дашче аян-чорук эл келген деп дың кижилер мен, мыа аразында аян-чорукта каапкаш болдуңар, канчап четтир турар улус боор силер? Чараш-Дашче Бай-Тайгада, Овуракта Шуй чурттуг эш-н ачызында четкеш келдим. Дугайында орук демдеглели алган кижилер мен, чайзы-доозуп четтикпейн тур мен, айгажылар солун арнын хүнжип, манап туруп бергеннер эпчоксунарым аажок, аазаан черле бижип үндүрүптер-ле мен. «Аңгыр-оолдун коппа-н» дугайында бодап, күзел чыл дургузунда сагыжы-амыратпайн келген чүве, аңаа чайгы шөлээни апкаш-ла Байгазы, Бестиг-Ажык кай-

тып, эртем-практиктиг конференцияга киржир сорулганы салып, өөреникчим Чейнеш Сарыг-Донгакты эдериң алгаш чораан мен. Таптыг айтыртынып-сурагланып албаан, ол чер чурттуг эвес улус баштайгы удаада чедер оваавысты тыппайн барган бис. Орук-чирикти углап чорзуvusса-даа, сынның өске талазынче үне берген болган бис. Кандыг чүү-даа бол, Сыынныг-Тайга джунга улуг арт кырынга келгеш, чаа өзүп орап чаш пөшке ак, көгүvүстү баглап, алга-йөрээл-ливиисти салып, езулалды кылгаш чандывыс. Аян-чорук доозулган соонда, эртем-практиктиг конференцияга белеткенип тура, Торгалыг чурттуг Юрий Хомушкуну тып алгаш, оон айтыртынып, чораан черивистиң картазын интернеттен чурукка тырттырып алгаш, черлер аттарын үндүрүп алган бис. Ынчалдыр Тывага бир-ле дугаар

ЭКИ ТУРАЧЫЛАРГА ТУРАСКААЛ-САМБЫРА

Чаа-Хөл кожуун девискээринде Чаа-Хөл болгаш Булуң-Терек суурларда ийи тураскаал-самбыра бар. Оларда Чаа-Хөл, Кызыл-Даг, Ак-Хем сумуларын дайынче чоруткан эки турачыларның аттарын сиилбип бижээн.

Тиилелгениң 40 чыл оюнда Булуң-Терек ортумак школазының баарында тураскаал-самбыраны тургузарына бодум үлүг-хуум кириген мен. Ынчан улус депутаттарының Кызыл-Даг көдээ Советиниң күүском даргазы Күдер-оол Кара-Сал тыва эки турачыларның адын мөңгөжидери-биле школа баарында тураскаал-самбыраны тургузарының дугайында доктаалын хүлээп алган. Мен ынчан партия организациязының секретары турдум. Тураскаал-самбыраның төлөвилелин тургузарына база ону шуткуп кылыр ажылдарга чурк башкылары Владимир Кыргыс, Кызыл-оол Лапка база мен киришкен бис. Тураскаалга аттарны тергин чараш, шевегин кылдыр сиилбип бижээн бис.

Тураскаал-самбыраның ажы-дышкынына дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары Сат

Даваа-Самбуу, Красин Доржукай, Ховалыг Очур, Улуг-Хем кожуунун ынчангы ДОСААФ начальниги В.Волохов, шериг комиссариатының начальниги В.Ямников болгаш өске-даа хөй-ниити албан черлериниң төлээлери киришкен. Күүском даргазы Күдер-оол Кара-Сал сөс ап, тураскаалды ажытканын сактыр-дыр мен. Дараазында эки турачы чаңгыс чер-чурттугларының чок кижилери, эш-өөрү, төрелдери оларның дугайында сактышкыннары кылган. Ол тураскаал-самбырада адын мөңгөжидери-биле сиилбип бижээн эки турачы чаңгыс чер-чурттугларыныс бо:

- 1) Ховалыг Сайын-оол Оленович
- 2) Монгуш Доклут Калзанович
- 3) Сундуй Андрей Навачи-ганович
- 4) Лама Борис Шөмбүлович
- 5) Тулуш Сандак Шөмбүлович

- 6) Ховалыг Бүрүлэ Дүвөн-дзевич
- 7) Сат Даваа-Самбуу Дамчат-ович
- 8) Ховалыг Калбак Сегбеевич
- 9) Хүргүлек Тулуш Ширин-оолович
- 10) Аадажал Монгуш Чап-Хөөевич
- 11) Монгуш Базыр Айыжыевич
- 12) Кыргыс Шивит-оол Тар-жаевич
- 13) Ховалыг Очур Даргый-оол-ович
- 14) Белек Адыг-Түлүш Дойну-рович

Амгы үеде ол тураскаалдың баарына шеригже үдээшкinner, куда езулалдары дээш, оон-даа өске чыыштар эртип турары өөрүнчүг. Тураскаалда ады кирген эки турачыларның аттары-биле Чаа-Хөл болгаш Булуң-Терек суурларда кудумчуларны адаан. Эки турачы чаңгыс чер-чурттугларын чону утпайн, сактып чоруур.

Николай ТАНЗЫН,
культура ажылының хоочуну.

хөгжүлдесинге сарыг шажын бодунуң улуг үлүг-хуузу кирип келген.

Амгы үеде-даа Богда бурганның азы сарыг шажынның өөредии бүгү-ле хоруушкуннары ажып эрткеш, буянның өөредии уламчылаар арганы алган. Сарыг шажынның өөредии уламчылап, ону хандыр билип, өөренир ыдыктыг чер — хүрээ.

Тываның найысылалы Кызыл хоорайда «Цэчэнлинг» хүрээзи — хөй чоннуң чыгыр ыдык черлериниң бирээзи. Тыва чоннуң иштиги сагыш-сеткилин сайзырал, ханылаашкынын ында «бодара-дып» турар деп болур. Ол хүрээ чурттагыч чонувустуң аас-кежикке бүргедип, өөрээнде-даа, ажыг-шүжүггө таваржып, муңгараанда-даа тейлеп-чүдүүр, буян-кежик дилеп, сүзүк алыр чырык оран-савазы-ла болгай. Лама-башкылар шыдаар шаа-биле ажылдап, чонунга ачы-буянын көргүзүп, бургандан буян-кежикти дилеп, багай чүүлдер делегейде бүгү-ле амылыг дириг бойдуска дегбес, дайын-чаа үнмес, амыр-тайбың делегейге делгереп турар болзун деп күзеп, номун номчул, өрү тейлеп чоруурлар. Даштыкыдан келген аалчылар — янзы-бүрү аймак-сөөк кижилер безин бо хүрээни оюп эртпес. Оон архитектурлуг тургузуу онзагай чараш.

Июнь 19-та ак Пар чылдың, ак Күске хүнүнде «Цэчэнлинг» хүрээ-

ХҮРЭЭ — ЫДЫК ӨРГЭЭВИС

Тывага сарыг шажын 17 вектен бээр тывылган болгаш 18 вектин ийиги чартыындан бээр улам сайзырап, тускай чүдүлгө болу берген. Хүрээлер туттунуп, лама-башкылар ачы-буянын өөредии чоруда берген. Тыва культураның

нарга күзээн. Ат-сураглыг аныяк ыраажыларыныс Борбак-оол Салчак, Каадыр Чымбалак чыылган чонга бараан болуп, оларны ыры-биле хөй-аът кирип, сеткилин ханызындан улуг үлгө киржип, өргүлдү кылдылар.

Чоннуң кириген акша-төгери-биле чаагайдылга, ногаанчы-дылгага чугула херек дериг-херекселдерни — хүүрекчигештерни, дырбааштарны, суггарылга херекселдерин болгаш чечектер, үнүштер, ыяштар өзүмнери саттыган. Байырлалда келген чонну башкылар удуртуп, хөй чечектерни, үнүштерни олуртуп, суггарган. Башкы колледжизиниң сургуулдары бо ажылга идепкейлиг киришкен демдеглес аргажок.

Буянның үлө-херекке киришкен чон мындыг ачы-буян чедирилгезин удаа-дараа эрттирип турарын сүмележи, хүрээвис чоок-кавызы кезээде арыг-силиг, өңүр-чырык, ногаан чайт, өң-баазын чечектер сагланайнып өзүп турзун деп йөрээл салды. Шынап-ла, ам-даа кылып болгу дег ажылдар-ла хөй. Чаш ажы-төлдүг келген улус дыштанып олурар чараш сандайларны хүрээвис даштынга тургузары күзенчиг. Ногаан ыяштарны ам-даа олуртур херек. Ынчангаш бо буяныг ажыл-ишче аныяк-өскенни эвилелдээри чугула. Ачы-буян акциязы октябрь айга чедир уламчылаар болганда, эриг баарлыг, эки сеткилдиг кижилер ыдык хүрээвистин чаагайдылгасынга, ачылыг ажыл-чорудулгасынга улуг үлүг-хуузу кириштирер боор дээрзинге идегеп артывыс.

Алефтина ХОМУШКУ,
РФ-тиң өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы.

Сарыг шажын

дилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызы, уругларның Р.Кенденбиле аттыг уран чүүл школазының башкылары чыгган акша-көпөз өргүдүлөр. Ачы-буян акциязын деткип, ТР-ниң өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының сайыдының оралакчызы У.С.Ондар, салым-чаянныг уруглар школазының башкылары Н.К.Монгуш, М.О.Халбы, Д.Ч.Монгуш болгаш өскелер-даа чон мурнунга чылыг, чымчак сөстөрни чугаалап, Чырыткылыг 14-кү Далай-Лама башкының 75 харлааны-биле бүгүдөге байыр чедирип ол чырык байырлалга тураскаадып, чаагай-жыдылга, ногаанчыдылгага киржи, сагыш-сеткил культуразын улам байыдып чоруур чыылган-

ЗАПЧАСТИ

Автосалон "Регион 17"

Дилерский центр

Кызыл хоорай, Интернациональн

Кижил болгал

ЧЕДИ ХЕМНИН БЕЛДИ

Ак-Хорум тайгазы дээр шораан бедик тайга бар, оон соңгу талазында шала сиртедир дыка делгем хемчээлдиг ийи кезек черде хорум базырыктар бар. Чамдык черлеринге кижил безин кылаштары берге-ле. Харын-даа айылдыг. Чеди хемнер: Дагыр-Шеми, Доора-Хем, Чолдак-Кара-Суг, Элдиг-Кара-Суг, Доштуг-Кара-Суг, Хам-Дыт, Ыйгылыг-Хем деп хемнерниң үнген белдири Ак-Хорум ол. Бо бедик тайганың артыы чүгүнде элээн өрүлөдир Ак-Хорум аржааны деп аржаан бар. Шаанда аарый бээримге, ачам мени оңгачага аржаанны чылыткаш, кирип турду, сегзэн мен. Чаыс чаары-ла кончуг чер. Аң-меңниң ораны чер-ле болгай. Кат-тоорук, ай-бести, эм ояттарның кайызын чок дээр! Таң-дының хүн үнер чүгүнде чараш Хүрээ-Даштар дээр ийи бедигээштер бар. Оон кырынга аң харап оарга, бир-ле черден аң көстүп

кээр чүве ийин. Ада-өгбелери эриин дургаар чур хеми Дагыр-Шеми агып баткан, ол Чынуң чаны-биле шур Хемчикке кирип ак күчүлүг хем Улу кире берген. Улу каттышкан бүгү хем терең сугларын к биле согунналды кайнаар баар ийик океанче кире бээр. Чеди хемнерниң дөзү Ак-Хорум тайга үне бергеш, до бээр көрүп, бараан шөлзөн, делгем-не Булут тыртып т Буурул бедик б Чеди хемнер бе Челээш тыртар Оола Чыраа-Бажы с

ДЫҢНАДЫГЛАР

Тыва Республиканың Сүт-Хөл кожуун чагыргазын **Ужар-оол Иванович Монгуштан** бажың тудуп алыр Республика, Сүт-Хөл кожуун, Суг-Аксы сумузу, Ак кудумчузунда (адресиг уг-шии билдингир) ниити дөрбелчин метр чер участогун арендага бээр билдиришкенин кириген.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар б парлаанындан бээр 30 хонук дургузунда аңаа удурланг саналдарны Сүт-Хөл кожуунуң чагыргазы хүлээп алыр.

Тыва Республиканың Тожу кожуун чагыргазын **Айлаңмаа Борисовна Энчейбенден** хууда чуртталга ба алыры-биле Тыва Республика, Тожу кожуун, Тоора Строительная кудумчузу, 9 «а» (адресиг, уг-шии билди шөлү 2000 дөрбелчин метр (шөлдү чижеглээн, хемчээп, соонда ол тодараттынар) чер участогун 3 чылда аренд дилээн билдиришкенин кирген.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар б парлаанындан бээр 30 хонук дургузунда аңаа удурланг билдиришкенин Тожу кожуун чагыргазының чер б хөрөңги хамаарылгаларының килдизи хүлээп алыр.

Россия Федерациязының өөредилгезиниң хүндүлүг а Чыраа-Бажы ортумак школазының башкызы, чаңг Тамара Кызыловна Кууларның уруу

Чимис Алексеевна
КУУЛАРНЫҢ

орук озал-ондаанга таварышкыш, чалыы, чараш назы тынындан чарылганы-биле эживиске ханы кажыдалды ханызындан илгерилеп тур бис.

Чаңгыск

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый — 2-17-09 очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7080. Чагыг 89. Номерни парлагаче дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО "Т Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИК Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыды массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызын Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» сс чылдың май 14-те эде бүрткээн.
Херечилдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 317 ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезин (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторла харылаар.